

Νότης Τουφεξής
University of Cambridge
nt262@cam.ac.uk

“Οι Θεματοεπιστολαί του Θεοδοσίου Ζυγομαλά και η μετάβαση από την βυζαντινή στην πρώιμη νεοελληνική παράδοση” στο: Σ. Περεντίδης (εκδ.), *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου “Ο Ιωάννης και Θεοδόσιος Ζυγομαλάς και η εποχή τους”*, Ιούνιος 2006, Άργος (τυπώνεται)

Οι Θεματοεπιστολαί του Θεοδοσίου Ζυγομαλά στην *Turcograecia* του Martin Crusius. Η μετάβαση από την βυζαντινή στην (πρώιμη) νεοελληνική παράδοση

Αντικείμενο αυτής της ανακοίνωσης αποτελεί ένα αυτόγραφο του Θεοδοσίου Ζυγομαλά που είναι σήμερα τμήμα του σύμμεικτου κώδικα Mb 30 της πανεπιστημιακής βιβλιοθήκης του Tübingen.¹ Ο βασικός μας στόχος είναι να προσφέρουμε μια πρώτη ερμηνεία των κειμένων που περιέχονται στο χειρόγραφο αυτό μέσα από την έρευνα του ίδιου του χειρογράφου, των συνθηκών παραγωγής του και των προσώπων που εμπλέκονται στην δημιουργία του.

Ο κώδικας ανήκει στα κατάλοιπα του Martin Crusius (1526-1607),² “professor utriusque linguae” στο ομώνυμο πανεπιστήμιο και περιλαμβάνει υλικό (επιστολές, εκκλησιαστικούς λόγους και άλλα κείμενα) που ο Crusius έλαβε το 1578³ από την Κωνσταντινούπολη χάρη στην σχέση του κυρίως με τον Θεοδόσιο και εν μέρει με τον Ιωάννη Ζυγομαλά.⁴ Στην συνέχεια θα αναφερθούμε σε ορισμένες όψεις της σχέσης του Θεοδοσίου Ζυγομαλά με τον Crusius στο δεύτερο μισό του 16ου αι.⁵

¹ Για περιγραφή του χειρογράφου βλ. W. Schmid, *Verzeichnis der griechischen Handschriften der K. Universitätsbibliothek zu Tübingen* [Verzeichnis der Doktoren welche die philosophische Fakultät der Universität in Tübingen im Dekanatsjahr 1901-1902 ernannt hat; Beilage], Tübingen 1902, σελ. 55-58. Νεότερη και αναλυτική περιγραφή του χειρογράφου ετοιμάζεται από τον καθ. D. Harlfinger, Βερολίνο.

² Για τα βιογραφικά του Crusius βλ. μεταξύ άλλων K. Klüpfel, “Άρθρο: Crusius, Martin”, στο: Königliche Akademie der Wissenschaften. Historische Kommission (εκδ.), *Allgemeine deutsche Biographie*, Βερολίνο 1968, 633-4. Ένας πλήρης κατάλογος όλων των βιογραφιών του Crusius περιλαμβάνεται στον T. Wilhelmi, *Sonderband Martin Crusius: Handschriftenverzeichnis und Bibliographie* [Handschriftenkataloge der Universitätsbibliothek Tübingen; Bd. 2], Wiesbaden 2002, σελ. 263 κε.

³ Ο Crusius πρόσθεσε στην αρχή του κώδικα τον εξής περιγραφικό τίτλο για τα περιεχόμενα του κώδικα: *Conciones, epistolae et exercitia Barbarograecae linguae ex Constantinopoli, mihi Martino Crusio Tybingam missa 1578.*

⁴ Για την βιογραφία και το έργο του Θ. Ζυγομαλά βλ. την μονογραφία του Σ. Περεντίδη: S. Perentidis, *Théodose Zygomalas et sa Paraphrase de la Synopsis minor* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe 5], Αθήνα 1994 όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁵ Η ανάλυσή μας βασίζεται σε πρώτο λόγο σε πρωτογενές υλικό από τα χειρόγραφα κατάλοιπα και τις δημοσιεύσεις του Crusius· αρκετό από το υλικό αυτό έχει δημοσιευτεί και αλλού. Η δημοσίευση όλων των κειμένων γίνεται εδώ πάντα απευθείας από το πρωτότυπο, προηγούμενες δημοσιεύσεις αναφέρονται μόνο όταν προσφέρουν πληροφορίες για την ανάλυση των κειμένων.

Ο Γερμανός ουμανιστής έλαβε το τμήμα του χειρογράφου που μας ενδιαφέρει⁶ στις 10 Ιανουαρίου 1579 όπως μαρτυρεί μια αυτόγραφη σημείωση στο επάνω περιθώριο της πρώτης σελίδα του τεύχους:⁷

Accepi ego M. Martinus Crusius, per D. Steph. Gerlach. à D. Theo=|dosio Zygomala, p(atri)archico protonotario Byza(n)tii .10. die Ianuar. | 1579. | Tybin=|gae.⁸

Το τμήμα αυτό του χειρογράφου είχε σταλεί στον Crusius από τον Θεοδοσίο Ζυγομαλά, και έφτασε στα χέρια του Crusius μέσω του Stephan Gerlach.⁹

Το τεύχος αποτελείται από τρία τετράδια με συνολικά 50 σελίδες, με αρίθμηση της κάθε σελίδας στην επάνω εξωτερική γωνία από το χέρι του Crusius. Στην πρώτη σελίδα του τεύχους βρίσκεται μια “συνοδευτική” επιστολή του Θ. Ζυγομαλά με θέμα το περιεχόμενο του τεύχους και την δημώδη ελληνική γλώσσα της εποχής (βλ. εδώ πιο κάτω, σελ. 15), ακολουθεί (στην σελ. 2 του τεύχους) ένας κατάλογος σοφῶν καὶ λογίων ἀνδρῶν, σύγχρονων του Ζυγομαλά (δημοσιευμένος στην *Turco-graecia*, σελ. 216), και στις σελίδες 3-20 μια σειρά επιστολών σε λόγια και δημώδη γλώσσα (βλ. εδώ πιο κάτω, σελ. 15). Το κείμενο με το οποίο θα ασχοληθούμε ιδιαίτερα στη συνέχεια είναι γραμμένο σε δύο στήλες στις σελίδες 21-49 και φέρει στο επάνω περιθώριο της σελίδας 21 τον τίτλο *Θεματοεπιστολαί* (βλ. εικ. 1, σελ. 29) γραμμένο από το χέρι του Θεοδοσίου Ζυγομαλά.¹⁰ Ο Crusius πρόσθεσε δίπλα στον τίτλο αυτό την ακόλουθη σημείωση για την χρονολογία κατά την οποία άρχισε την μελέτη του κειμένου: “Incepi .29. April. 1579”, τρεις μήνες δηλαδή μετά την άφιξη του χειρογράφου στο Tübingen.

Το χειρόγραφο περιέχει 62 σύντομα κείμενα. Ακολουθεί ένα σύντομο τέτοιο κείμενο (αριθμός 3, σελ. 21¹¹):

⁶ Ο κώδικας αποτελείται από τεύχη που έφτασαν χωριστά στο Tübingen και έχουν συσταχθεί.

⁷ Το τεύχος φέρει συνεχή σελιδαρίθμηση (1-50) από το χέρι του Crusius.

⁸ Όλες οι σημειώσεις του Crusius καθώς και το κείμενο του χειρογράφου από το χέρι του Ζυγομαλά εκδίδονται εδώ διπλωματικά, με την ορθογραφία που απαντούν στο χειρόγραφο· σποραδικά χρησιμοποιείται η ένδειξη (sic) για να δηλωθούν ορθογραφικές ή άλλες ιδιομορφίες του κειμένου. Οι αράδες του χειρογράφου αριθμούνται μόνο όταν γίνεται εκτεταμένος σχολιασμός του κειμένου. Μεταξύ διπλών γραμμών (||) δηλώνονται γράμματα οι λέξεις που είναι γραμμένες στο διάστιχο.

⁹ Για τον Gerlach βλ. την ανακοίνωση του H. Eideneier σε αυτόν το τόμο.

¹⁰ Όποτε αναφέρομαι στην συνέχεια στο “χειρόγραφο” του Ζυγομαλά εννοώ το συγκεκριμένο αυτό τεύχος που στάλθηκε ως αυτοτελές χειρόγραφο στον Crusius. Το ότι πρόκειται για αυτόγραφο του Θεοδοσίου επιβεβαιώνεται και από τη σύγκριση με τα δείγματα γραφής που περιλαμβάνονται στο E. Gamillscheg και D. Harlfinger. *Repertorium der griechischen Kopisten, 800-1600*, Βιέννη 1981-, τόμ. 1.B, αρ. 120, σελ. 53 και τόμ. 1.C πίν. 120.

¹¹ Δίπλα στην αρχή της κάθε θεματοεπιστολής και στο εξωτερικό περιθώριο ο Crusius έχει προσθέσει συνεχόμενη αρίθμηση με αραβικούς αριθμούς. Η τελευταία θεματοεπιστολή έχει τον αριθμό 61 και όχι 62, καθώς ο αριθμός 24 επαναλαμβάνεται στην σελίδα 30 του χειρογράφου δυο φορές, προφανώς από παραδρομή του ίδιου του Crusius.

ἐγὼ ὅσον σε ἀγαπῶ πολλά, τόσον ἐπιθυμῶ |
νὰ τὸ ἤξεύρης, καὶ μ(ὴν) πιστεύεις ὅτι θέλω
νὰ ἔχω | τίποτε ἀπὸ λόγου σου, ἀλλὰ διὰ νὰ
μὲ ἀγαπᾷς | καὶ σὺ ὁμοίως:

ὅσονπερ ἔγωγε τὰ μάλιστὰ σε φιλῶ, τοσο-
ῦτον | ἐφίεμαι εἰδέναι σε τοῦτο, μὴ νομήσης
(sic) δὲ, | ὅτι βούλομαι τοῦτου ἔνεκα μισθ(ὸν)
παρὰ σοῦ, | ἀλλὰ τῷ ἀντιφιλεῖν ἐμὲ ἴσως:

Οἱ *Θεματοεπιστολαί* δεν εἶναι, ὅπως μαρτυρεῖ καὶ ὁ ὅρος, πραγματικές ἐπιστολές ἀλλὰ διδασκτικά “θέματα ἐπιστολῶν” σε συμπυκνωμένη μορφή ἢ ἀρχές ἐπιστολῶν.¹² Στὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἡ κάθε μια “θεματοεπιστολή” ἀπαντᾷ σε δύο γλωσσικές μορφές: στὴν ἀριστερὴ στήλη τοῦ κειμένου σε δημῶδη γλῶσσα καὶ στὴν δεξιὰ σε λόγια.

Περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὸ τι ακριβῶς εἶναι οἱ *Θεματοεπιστολαί* τοῦ Ζυγομαλά βρισκόμενες στὴν ἐκδόση (με λατινικὴ μετάφραση) τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν ἴδιον Crusius, ὡς βιβλίον V (σελ. 347-370) τῆς *Turcograecia*.¹³ Στὴν σελ. 349 διαβάζουμε:

Θεματοεπιστολαὶ εἰσὶν: ἅς οἱ μὲν διδάσκαλοι ἀ-|πλῶς τὸ θέμα διδοῦσιν: ἔντεχνον δὲ ποι|οῦσιν οἱ μαθηταί.¹⁴

Σύμφωνα με τὴν πληροφορία αὐτὴ πρόκειται γιὰ σχολικὲς ἀσκήσεις συγγραφῆς ἐπιστολῶν. Καθὼς δεν ἔχω καταφέρει μέχρι τώρα, ερευνώντας τὸ σχετικὸ χειρόγραφο υλικό, νὰ ἀποδώσω τὴν πληροφορία αὐτὴ στὸν Θεοδόσιο Ζυγομαλά θεωρῶ – προσωρινά καὶ μέχρι ἀποδείξεως τοῦ ἐναντίου – ὅτι ἐκφράζει τὴν ἀντίληψη τοῦ Crusius γιὰ τὸ συγκεκριμένο υλικό που τοῦ ἔχει στείλει ὁ Θεοδόσιος. Ὁ στόχος τοῦ μαθητῆ εἶναι, ἐπομένως, νὰ ἀναπτύξει με ρητορικὸ τρόπο (*ἔντεχνον*) τὸ θέμα που τοῦ δίνεται σε περίληψη. Ἀν δεχτούμε, πρὸς τὸ παρόν, τὴν χρῆση αὐτῶν τῶν θεματοεπιστολῶν στὴν σχολικὴ αἴθουσα, πρέπει νὰ ἀπαντήσουμε στὸ ἐξῆς εὐλόγο ἐρώτημα: σε ποια γλωσσικὴ μορφή οφείλει νὰ ἀναπτύξει με ἔντεχνο τρόπο ὁ μαθητῆς τὸ θέμα

¹² Βλ. ἐνδεικτικὰ H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τόμ. 1, Μόναχο 1978, σελ. 201. Θα προσπαθῆσω στὴν συνέχεια νὰ δώσω περισσότερες διευκρινίσεις γιὰ τὸν ἀκριβῆ χαρακτήρα τῶν *Θεματοεπιστολῶν*.

¹³ *Turcograeciae Libri Octo: Quibus Graecorum Status Sub Imperio Turcico, in Politia et Ecclesia, Oeconomia et Scholis, iam inde ab amissa Constantinopoli, ad haec usque tempora, luculenter describitur. Cum Indice Copiosissimo.* - Basileae : Per Leonardum Ostenium, Sebastiani Henrici petri Impensa (1584)· φωτοαναστατική ἀνατύπωση Modena: Memor 1972. Ψηφιακὲς φωτογραφίες ολόκληρης τῆς *Turcograecia* εἶναι διαθέσιμες στὸ διαδίκτυο, ὡς τμῆμα τῆς ψηφιακῆς βιβλιοθήκης CAMENA (Corpus Automatum Multiplex Electorum Neolatinitatis Auctorum), στὴν διεύθυνση <http://www.uni-mannheim.de/mateo/camenahist/crusius1/te12.html> (τελευταία ἐπίσκεψη 13/02/2007).

¹⁴ Ὁ ὑπότιτλος αὐτὸς που προηγείται τοῦ ἐλληνικοῦ κειμένου εἶναι μεταφρασμένος ἀπὸ τὸν Crusius καὶ στὰ λατινικά: *Themato-epistolae sunt phrases, popu-|lares à Praeceptoribus propositae, di-|scipulis politiūs reddendae.*

που του δίδεται; Στην λόγια ή στην δημώδη; Θα επανέλθουμε στο ερώτημα αυτό στη συνέχεια.

Το πέμπτο “βιβλίο” της *Turcograecia* με τις θεματοεπιστολές φέρει τον εξής τίτλο (*Turcograecia*, σελ. 347):

TVRCOGRAE=|CIAE LIBER | QUINTVS: | in quo THEMATO-EPISTOLAE, Theodosianae LXII sunt: hoc est, Scholasticis | breviter proponenda Argumenta: | quae ipsi eruditi tractent, | aut dilatent: | Graecè (tum uulgariter, tum purè) & Latinè à MARTI-|NO CRVSIO, in Academia Tybingensi | V.L.Professore, editus| *Cum aliquibus eiusdem Annotationibus.*

Οι *Θεματοεπιστολαί* καταλαμβάνουν στην *Turcograecia* τις σελίδες 349-370 με μια τυπογραφική διάταξη που μιμείται το αυτόγραφο του Ζυγομαλά· η δημώδης και η λόγια μορφή τυπώνονται σε δύο αντικριστές στήλες ενώ η λατινική μετάφραση (που βασίζεται σίγουρα στο αρχαιοελληνικό κείμενο)¹⁵ ακολουθεί αμέσως μετά και καταλαμβάνει μία στήλη κειμένου με το ίδιο πλάτος όσο οι δύο στήλες του ελληνικού κειμένου (βλ. εδώ εικόνα 3, σελ. 30). Ένα κείμενο που μάλλον δεν θα έφτανε ποτέ στο τυπογραφείο στον ελληνόφωνο κόσμο του 16ου αι. εκδίδεται έτσι ως τμήμα του σύνθετου έργου ενός Γερμανού ουμανιστή¹⁶ το βιβλίο αυτό εξυπηρετεί συγκεκριμένους σκοπούς του συμπιλητή / συγγραφέα του και αυτό, όπως θα δούμε στη συνέχεια, έχει ορισμένες επιπτώσεις στην έκδοση αυτή των “*Θεματοεπιστολών*”.

Μια επιπλέον πληροφορία για την δημιουργία του χειρογράφου από τον Ζυγομαλά βρίσκουμε στο χειρόγραφο ημερολόγιο του Crusius,¹⁷ γραμμένη όταν το χει-

¹⁵ Καθώς ο Crusius την περίοδο αυτή σίγουρα δεν ήταν σε θέση να μεταφράσει το δημώδες κείμενο, βλ. Toufexis, *Das Alphabetum vulgaris linguae graecae des deutschen Humanisten Martin Crusius (1526-1607)*. Ein Beitrag zur Erforschung der gesprochenen griechischen Sprache im 16. Jh, Κολωνία 2005, 143 κ.ε.

¹⁶ Δεν μου είναι γνωστή έκδοση αντίστοιχου έργου τον 16ο αι.· πβ. πάντως την έκδοση τον 17ο αι. του σχετικού έργου του Θεόφιλου Κορυδαλέως με τίτλο *Του σοφωτάτου Κυρίου Θεοφίλου Κορυδαλέως του Αθηναίου, του ύστερον δια του θείου και Μοναχικού σχήματος Θεοδοσίου μετονομασθέντος Περί Επιστολικών Τύπων : Εν οίς περιέχονται και ετέρων διδασκάλων Επιστολαί, και Αφθονίου προγυμνάσματα. Έτι του αυτού Θεοφίλου περί ρητορικής εκθέσεως ...* 1744 Παρά Γρηγορίω Ιερομονάχω τω Κωνσταντινίδη = Legrand BH. 18. I. 317 (η έκδοση είναι διαθέσιμη στο διαδίκτυο στα πλαίσια της ψηφιακής βιβλιοθήκης “Ανέμη” του Πανεπιστημίου Κρήτης, στην διεύθυνση <http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/0/1/9/metadata-18-0000019.tkl>, τελευταία επίσκεψη 13/02/2007).

¹⁷ Ο Crusius διατηρούσε ένα χειρόγραφο ημερολόγιο από το 1573 μέχρι το τέλος της ζωής του, το οποίο σώζεται ως σήμερα σε εννέα τόμους της πανεπιστημιακής βιβλιοθήκης του Tübingen ως κώδικας Mh 466.1-9. Οι τρεις τελευταίοι τόμοι που καλύπτουν την περίοδο 1596-1605 έχουν εκδοθεί από τους W. Göz και E. Conrad (εκδ.), *Diarium Martini Crusii*, τόμ. 1 (1596-1597) 1920, τόμ. 2 (1598-1599) 1931, τόμ. 3 (1600-1605) 1958, Γενικό ευρετήριο 1961, Tübingen. Ο Crusius αντέγραφε στο ημερολόγιο του τις σημαντικότερες από τις επιστολές που λάμβανε αλλά και σχέδια ή ολόκληρες τις επιστολές που έστελνε ο ίδιος.

ρόγραφο έφτασε στο Tübingen, τον Ιανουάριο του 1579 (πρόκειται για μια απαρίθμηση κειμενικού υλικού που ο Crusius έλαβε από την Κωνσταντινούπολη):

[...] 5. Exercitia quaedam Barbarograecae linguae, in propriam translata. Item Barbarograecae conversae Epistulae. Sunt .3. Quaterniones, forma 4a. (Mh 466.1, σελ. 711)

Σύμφωνα με το σημείωμα αυτό του Crusius οι ασκήσεις αυτές σε δημώδη γλώσσα (*exercitia quaedam Barbarograecae linguae*) έχουν μεταφραστεί σε πιο λόγια ή “αυθεντική”, δηλ. αρχαϊζουσα, μορφή (*in propriam translata*). Η πληροφορία αυτή αντιστοιχεί και με την διάταξη του κειμένου στο αυτόγραφο του Ζυγομαλά με το δημώδες κείμενο στην αριστερή στήλη και το λόγιο στην δεξιά, όπως θα ήταν αναμενόμενο για μια μετάφραση.

Από όσα έχουν ειπωθεί μέχρι τώρα προκύπτουν τα εξής ερωτήματα:

- α) πως και γιατί δημιουργήθηκε το χειρόγραφο από τον Θεοδόσιο Ζυγομαλά;
- β) ποια είναι η λειτουργία της ενδογλωσσικής μετάφρασης ή με άλλα λόγια, ποιο σκοπό εξυπηρετεί η δημώδης και η λόγια μορφή της κάθε Θεματοεπιστολής;
- γ) πως αξιοποιήθηκε το χειρόγραφο από τον Crusius;

Για να απαντήσουμε στα ερωτήματα αυτά πρέπει να μελετήσουμε περισσότερο την προσωπικότητα και το έργο του Γερμανού ουμανιστή Martin Crusius.

* * *

Ο Martin Crusius γεννήθηκε το 1526 (ο πατέρας του ήταν Λουθηρανός πάστορας), σπούδασε αρχαία ελληνικά και λατινικά στο Στρασβούργο και στην Ulm και ξεκίνησε την ακαδημαϊκή του καριέρα το 1554 ως καθηγητής στο σχολείο λατινικών του Memmingen. Το 1558 δημοσίευσε μια γραμματική της αρχαίας ελληνικής για σχολική χρήση με τον τίτλο *Puerilis in lingua Graeca institutionis Pars prima: Continens principia Orthographiae, Prosodiae, Etymologiae. Item, principia Religionis Christianae. Pro scholae Memmingensis Classe secunda. Pars altera ...* – Βασιλεία: Johann Oporinus.¹⁸ Η γραμματική αυτή γνώρισε μεγάλη επιτυχία με πάρα πολλές επανεκδόσεις σε όλο τον 16ο αι. και χάρισε στον Crusius την φήμη του πολύ καλού

Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με χειρόγραφα αυτοβιογραφικού χαρακτήρα του Crusius βλ. Π. Τουφεξής, “Το Alphabetum vulgare linguae graecae του Γερμανού ουμανιστή Martinus Crusius”, στο Π. Αγαπητός - Μ. Πιερής, ‘Τ’ αδόνιν κείνο που γλυκά θλιβάται’. Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της δημώδους λογοτεχνίας στο πέρασμα από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση (1400-1600). Πρακτικά του 4ου διεθνούς συνεδρίου Neograeca Medii Aevi (Νοέμβριος 1997, Λευκωσία), Ηράκλειο 2002, 118-131, ιδιαίτερα σημ. 15.

¹⁸ Για έναν πλήρη κατάλογο όλων των τυπωμένων έργων του Crusius βλ. T. Wilhelmi, *Sonderband*, 223 κ.ε.

γνώστη των αρχαίων ελληνικών, κάτι που του επέτρεψε να αναλάβει από το 1559 και ως τον θάνατο του, το 1607, την διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών και λατινικών στο Πανεπιστήμιο του Tübingen.

Η μεγάλη σημασία της διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών ως “ιερής γλώσσας” για του Λουθηρανούς – ενδεικτικός για την σημασία αυτή είναι και ο τίτλος της αρχαιοελληνικής γραμματικής του Crusius, όπου πλάι στην καθαυτό γραμματική προσφέρονται και “βασικά διδάγματα της χριστιανικής πίστης” – είναι γνωστή.¹⁹ Ο Crusius είχε όμως αναπτύξει επιπλέον και μια προσωπική σχέση με την αρχαία ελληνική γλώσσα. Μια λεπτομέρεια της καθημερινής του ζωής καταδεικνύει ξεκάθαρα την, σχεδόν μονομανή, προσήλωσή του στην εκμάθηση και καλλιέργεια της γλώσσας αυτής. Για περίπου πενήντα χρόνια ο Crusius συνήθιζε, ακούγοντας (στα γερμανικά) το κήρυγμα μέσα στην εκκλησία του Tübingen, να γράφει – κυριολεκτικά στα γόνατα του – μια περίληψη όσων άκουγε στα αρχαία ελληνικά. Οι περιλήψεις αυτές, συνολικά σχεδόν 7000, σώζονται μέχρι σήμερα στην πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη του Tübingen.²⁰ Η πληροφορία αυτή, περίπου ανεκδοτολογικού χαρακτήρα, έρχεται να επιβεβαιώσει την εικόνα για την σημασία της αρχαίας ελληνικής την περίοδο αυτή και η οποία συνοψίζεται από τον W. Ludwig ως εξής: “τα αρχαία ελληνικά αποτελούν για τον Crusius και για τους σύγχρονούς του ουμανιστές όχι μόνο αντικείμενο μελέτης αλλά και ένα σημαντικό μέρος της υπόλοιπής τους ζωής”.²¹

Ο Crusius οφείλει την επαγγελματική του σταδιοδρομία στην τέλεια γνώση των αρχαίων ελληνικών· χρησιμοποιεί την γλώσσα αυτή επίσης και για ιδιωτικούς σκοπούς (σε επιστολές προς άλλους ουμανιστές, επιθαλάμια ποιήματα που συνθέτει για διάφορες αφορμές και, βέβαια, στο ημερολόγιο του ως μια “κρυφή” γλώσσα για προσωπικές σημειώσεις²²). Η ελληνομάθεια αυτή του Crusius στάθηκε στην ουσία και η αφορμή για την έναρξη ενός θεολογικού διαλόγου μεταξύ της προτεσταντικής εκκλησίας της Βυττεμβέργης και του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινού-

¹⁹ Βλ. σχετικά G. Podskalsky, *Η ελληνική θεολογία επί Τουρκοκρατίας. 1453-1821*. Η ορθοδοξία στη σφαίρα επιρροής των δυτικών δογμάτων μετά την μεταρρύθμιση, μτφ. Πρωτοπ. Γ. Δ. Μεταλληνός, Αθήνα 2005, σελ. 157.

²⁰ Ένας αναλυτικός κατάλογος των περιλήψεων αυτών βρίσκεται στον Wilhelmi, *Sonderband*, σελ. 27 κ.ε.

²¹ W. Ludwig, *Hellas in Deutschland: Darstellungen der Gräzistik im deutschsprachigen Raum aus dem 16. und 17. Jahrhundert* [Berichte aus den Sitzungen der Joachim-Jungius-Gesellschaft der Wissenschaften e.V., Hamburg; 16,1], Göttingen 1998, σελ. 82. Ο Crusius αποτελεί πάντως ειδική περίπτωση ακόμα και μεταξύ των συγχρόνων του ανθρωπιστών.

²² Βλ. σχετικά M. Faust, “Die Mehrsprachigkeit des Humanisten Martinus Crusius”, στο: *Homenaje a Antonio Tovar ofrecido por sus discipulos, colegas y amigos*, Madrid 1972, 137-149.

πολης στο δεύτερο μισό του 16ου αι. (1573-1581).²³ Με την ευκαιρία της αποστολής ενός απόφοιτου του Πανεπιστημίου του Tübingen ως πάστορα στην Κωνσταντινούπολη (ως μέλος της συνοδείας του Γερμανού πρέσβη) ο Crusius έστειλε προς τον παντελώς άγνωστο του Οικουμενικό πατριάρχη μια επιστολή με σκοπό την σύναψη φιλικών σχέσεων, γραμμένη στα ελληνικά.²⁴ απαριθμώντας τους λόγους που τον οδήγησαν στην κίνηση αυτή γράφει και τα εξής:

ἕτερον δ' αἴτιον, τοῦτο: ὅτι διαπαντός φιλέλληνας ὢν, τὸ πλεῖον τῆς ζωῆς μου, ἀμφὶ τὴν ἐλλάδα γλώσσαν καὶ παιδείαν ἔσχον: καὶ κατὰ τὴν μικρὰν μου δύναμιν, ἐν τοῖς τοῦ οὐριτεβεργικοῦ τοπάρχου διδασκαλείοις (ἄπερ ἐν πόλει τυβίγγη τυγχάνει.) τὰ ἐλληνικὰ μαθήματα φυτεύω. (Mh 466.1, σελ. 3, Crusius προς τον Πατριάρχη Ιερεμία· 7.4.1573)

Η πρώτη αυτή επαφή εξελίχθηκε σε έναν θεολογικό διάλογο, με την αποστολή θεολογικών κειμένων από την Βυττεμβέργη στο Πατριαρχείο και αντίστοιχες απαντήσεις των θεολόγων του Πατριαρχείου, ο οποίος έληξε το 1581 χωρίς καμμία ουσιαστική προσέγγιση μεταξύ των δύο πλευρών. Ο Crusius υπήρξε από ένα σημείο και ύστερα με τον απaráμιλλο ενθουσιασμό και την ακάματη εργατικότητά του ο κινητήριος μοχλός για την περάτωση του διαλόγου αυτού.²⁵

Τα αρχαία ελληνικά γίνονται στην ιστορική αυτή συγκυρία όχημα για την επικοινωνία με το πατριαρχείο· ο Crusius είναι αυτός που συντάσσει (συνήθως μεταφράζοντας στα ελληνικά κείμενα άλλων θεολόγων γραμμένα στα λατινικά) τις επιστολές που αποστέλλονται στην Κωνσταντινούπολη και μεταφράζει στα λατινικά τις απαντήσεις του πατριαρχείου. Ο θεολογικός αυτός διάλογος, εκτός από το ότι ισχυροποιεί την θέση του στο κορυφαίο προτεσταντικό πανεπιστήμιο της εποχής του, του δίνει την δυνατότητα ενός απευθείας διαύλου επικοινωνίας με την Κωνσταντινούπολη και άλλες περιοχές του ελληνόφωνου χώρου.

Ο λόγος για τον οποίο μπαίνουμε σε τόσες λεπτομέρειες για τα ιστορικά αυτά γεγονότα είναι διπλός:

Από τη μια το γεγονός ότι αφορμή για την σχέση του Crusius με τον Ιωάννη και τον Θεοδόσιο Ζυγομαλά και την επιστολική φιλία του με τον δεύτερο – που οδήγησε στην δημιουργία του χειρογράφου που μας απασχολεί εδώ – στάθηκε ο θεολογικός

²³ Για τον διάλογο αυτό βλ. την εξαντλητική μονογραφία της D. Wendebourg, *Reformation und Orthodoxie: der ökumenische Briefwechsel zwischen der Leitung der Württembergischen Kirche und Patriarch Jeremias II. von Konstantinopel in den Jahren 1573 – 1581* [Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte; 37], Göttingen 1986 που βασίζεται κατά μεγάλο μέρος σε υλικό από τα χειρόγραφα ημερολόγια του Crusius και την περιεκτική περιγραφή και ανάλυση από τον Podskalsky, *Η ελληνική θεολογία*, 148-165 (και με σχετική βιβλιογραφία).

²⁴ Podskalsky, *Η ελληνική θεολογία*, 149.

²⁵ Wendebourg, *Reformation und Orthodoxie*, 93 κ.ε.

αυτός διάλογος. Το γεγονός αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς μας επιτρέπει να συσχετίσουμε τα κίνητρα και τις πράξεις του Γερμανού ουμανιστή (και σε μικρότερο βαθμό και των Ζυγομαλάδων) με την πορεία του διαλόγου αυτού.

Από την άλλη επειδή ο Crusius χρησιμοποιεί ήδη το 1573, πριν δηλ. την επίσημη έναρξη του θεολογικού διαλόγου και την επαφή του με τους αξιωματούχους του Πατριαρχείου, τον όρο *φιλέλλην* για να περιγράψει τον εαυτό του και την σχέση του με την αρχαία ελληνική γλώσσα.²⁶ Η συνεχής και επαναλαμβανόμενη χρήση του όρου αυτού από τον ίδιο σε όλα του σχεδόν τα κείμενα, εκδομένα και ανέκδοτα, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι εξέδωσε την *Turcograecia* και άλλα συναφή βιβλία²⁷, είχε ως αποτέλεσμα να “ανακηρυχθεί”, από την ελληνόγλωσση κυρίως βιβλιογραφία, ως ο πρώτος φιλέλληνας της Ευρώπης, πρωτοπόρος του Byron και των υπολοίπων Ευρωπαίων φιλελλήνων του 19ου αι.

Για να περιγράψει την στάση του απέναντι στην ελληνική γλώσσα ο Crusius χρησιμοποιεί τον όρο *φιλελληνία*.²⁸ το ακόλουθο παράθεμα από μια επιστολή του προς τον Ιωάννη Ζυγομαλά είναι διαφωτιστικό:

ἐπειδὴ γὰρ ἐγὼ, καίπερ γερμανὸς τὸ γένος, ἦτοι ἀλεμανὸς, ὦν, τὴν παλαιὰν ὕμῶν γλῶσσαν, ἐκ διδασκάλων ἐμφύχων τε καὶ ἀφύχων, μετρίως ἔμαθον: θαυμαστός με τῆς φωνῆς αὐτῆς, καὶ τ(ῶν) αὐτῆν ἐκ φύσεως ἐχόντων, ἔρωσ ἔχει: ἄλλως τε, καὶ ὅτι ἀνὰ πολλοὺς ἤδη ἐνιαυτοὺς, ἐνταῦθα πολλοῖς αὐτῆν ἐνστάζειν νέοις ἔργον ἔχω. (Mh 466.1,σελ. 69-70, 21.1.1575).

²⁶ Επιλέγω συνειδητά τον όρο “αρχαία ελληνική / αρχαιοελληνική” για να αποδώσω το, κατά την γνώμη μου, ακριβές νόημα του όρου *φιλελληνία*. όπως έχω προσπαθήσει να δείξω και αλλού (Toufexis, *Das Alphabetum*, 47 κ.ε.) την περίοδο αυτή ο Crusius χρησιμοποιεί τον όρο *φιλέλλην* για τον εαυτό του και για άλλους ουμανιστές που έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την αρχαία ελληνική γλώσσα. Το ενδιαφέρον του για την σύγχρονή του ελληνική γλώσσα και τους ομιλητές της αναπτύσσεται σταδιακά από το 1571 και εξής και συνδέεται απόλυτα με σύγχρονά του ιστορικά γεγονότα (ναυμαχία της Ναυπάκτου) σε συνάρτηση με την έναρξη και την εξέλιξη του θεολογικού διαλόγου (Toufexis, *Das Alphabetum*, 57 κ.ε.).

²⁷ Την *Turcograecia* ακολούθησε το 1585 η *Germanograecia* (*Germanograeciae Libri sex: In quorum prioribus tribus, Orationes: in reliquis Carmina, Graeca & Latina, continentur. Ob Graecae linguae studium, quod iampridem Alpes in Germaniam transvolavit, diligenter retinendum, & ad plurimarum rerum, quae ab anno M. D. LXVI usque ad tempus praesens contigerunt, non iniucundam cognitionem, editi. Auctore Martino Crusio, utriusque linguae in Tybingensi Academia Professore...*, Βασιλεία: Leonhard Ostein για λογαριασμό του εκδότη Sebastian Henricpetris). Για την *Germanograecia*, που έχει ως θέμα της την καλλιέργεια της αρχαίας ελληνικής στον γερμανόφωνο χώρο βλ. αναλυτικά, Ludwig, *Hellas in Deutschland*.

²⁸ Πβ. π.χ. το ακόλουθο παράθεμα από μια επιστολή του Crusius προς τον Γαβριήλ Σεβήρο: Ἐντεῦθεν ἐμοί, ὀσιώτατε κύριε καὶ ἀρχιεπίσκοπε Γαβριήλ, μεῖζόν τι παρέστηκε θάρσος, τοῦ τῆ ὀσιότητι σου ἐπιστέλλειν: εἰ μὴδὲν ἄλλο, ἐν τῷ παρόντι γε, ἀλλ’ οὖν ἀσπασμὸν, μεθ’ ὅσης ὀφείλω πρὸς τὴν σὴν ὀσιότητα αἰδοῦς: ὑπὸ τῆς λίαν μου φιλελληνίας ἀναγκασθεὶς: ὑφ’ ἧς καὶ τῷ παναγιωτάτῳ τῆς Κωνσταντίνου πόλης πατριάρχῃ, τοῖς προλαβοῦσιν ἔτεσιν ἐνοχλεῖν ἐτόλμησα: καὶ φιλοσοργότατα παρ’ αὐτοῦ τῆς ἀγιότητος, δι’ ἀποκρίσεων, καὶ λίαν ἀνάξιος ὦν, ἡμείφθην. (Mh 466.2, σελ. 291, 15.9.1580).

Όπως φαίνεται νομίζω καθαρά και από την χρήση του όρου ἔρως στο πιο πάνω παράθεμα, ο όρος φιλελληνία σημαίνει “αγάπη προς κάθε τι ελληνικό”, που στα συμφραζόμενα των ενδιαφερόντων και της βιογραφίας του Crusius σημαίνει κυρίως την αρχαιοελληνική γλώσσα και λογοτεχνία. Ο Crusius προσπαθεί ως ένα βαθμό να κολλαρεύσει έναν σημαντικό αξιωματούχο του Πατριαρχείου σε ένα κρίσιμο στάδιο του θεολογικού διαλόγου (καὶ τῶν αὐτῆν ἐκ φύσεως ἐχόντων), το απόσπασμα αυτό όμως περιγράφει με μεγάλη ακρίβεια την γενικότερη στάση του απέναντι στην ελληνική γλώσσα.²⁹ Ο Crusius διαφέρει όμως από όλους του σύγχρονούς του ουμανιστές στο ότι ενδιαφέρεται για την ελληνική γλώσσα σε όλες τις μορφές και χρονικές περιόδους.

Ο γερμανός ουμανιστής αναγνωρίζει στο πρόσωπο του Ιωάννη Ζυγομαλά και των υπολοίπων αλληλογράφων και συνομιλητών του³⁰ φορείς της ελληνικής γλώσσας· για τον ίδιο (αλλά και για τους Έλληνες συνομιλητές του, όπως θα δούμε στη συνέχεια) η γλώσσα αυτή μπορεί να αποτελεί μια εκβαρβαρωμένη μορφή της αρχαίας ελληνικής (πβ. τον όρο *Barbarograeca lingua* που χρησιμοποιεί ο Crusius όταν αναφέρεται στις *Θεματοεπιστολές* που του έστειλε ο Θ. Ζυγομαλάς), ο ίδιος όμως την αντιμετωπίζει ως συμπλήρωμα των αρχαιοελληνικών του γνώσεων, όπως φαίνεται καθαρά και από το ακόλουθο παράθεμα μιας επιστολής του προς τον Θεοδόσιο Ζυγομαλά:³¹

βουλοίμην γὰρ ἂν καὶ τῆς καινουργηθείσης ταύτης (.ῆς ἤδη μικράν τινα γεῦσιν ἔχω.) μέχρι τοῦ γνῶσιν (.μόνον τοῦ συνιέναι τὰ ἐν αὐτῇ ἐκδοθέντα.) τῇ παλαιᾷ καὶ γνησίᾳ ἐλληνικῇ γλώσσῃ συνάπτειν: ὡς οὐ καλὸν ἔμοιγε δοκοῦν, τὰ ἀρχαῖα εἰδόμενα, τ(ῶν) παρὰ πόδας πάντῃ ἀμαθῶς ἔχειν. οὐ γὰρ οὖν σοίγε, κύριε, διὰ τούτων ἐπαχθῆς ἂν εἶναι θέλωμι: τῷ δὲ γερλαχίω, συμβουλής τινος ἢ μετρίας βοήθειας, εἰς τὸ τούτων, ἐπήβολον με ποιεῖν, ὑπὸ τῆς χρηστότητός σου μεταδίδοσθαι. (Μη 466.1, σελ. 72, 21.1.1575)³²

²⁹ Πβ. και όσα αναφέραμε πιο πάνω για την συνήθεια του να κρατάει περιλήψεις στα αρχαία ελληνικά των θρησκευτικών κηρυγμάτων στην εκκλησία. Βλ. και D. Wendebourg, “‘Alles Griechische macht mir Freude wie Spielzeug den Kindern’. Martin Crusius und der Übergang des Humanismus zur griechischen Landeskunde”, στο: H. Eideneier (εκδ.), *Graeca recentiora in Germania: deutsch-griechische Kulturbeziehungen vom 15. bis 19. Jahrhundert* [Wolfenbütteler Forschungen 59], Wiesbaden 1994 113-21 αλλά και τις αντιρρήσεις που διατυπώνονται στο Toufexis, *Das Alphabetum*, 62, σημ. 91.

³⁰ Από το 1579 και μετά ο Crusius είχε συχνά Έλληνες επισκέπτες στο σπίτι του στο Tübingen, με την βοήθεια των οποίων μάθαινε την ομιλουμένη ελληνική γλώσσα της εποχής του διαβάζοντας κείμενα και κάνοντας του ερωτήσεις. Για μια πλήρη περιγραφή μερικών από τους επισκέπτες αυτούς και έκδοση του σχετικού γλωσσικού υλικού βλ. Toufexis, *Das Alphabetum*, 159-244 και 245-301.

³¹ Αυτή και η προηγούμενη επιστολή προς τους Ζυγομαλάδες έχουν γραφεί την ίδια ημέρα και αποστέλλονται μαζί στην Κωνσταντινούπολη.

³² Βλ. και Τουφεξής, *To Alphabetum*, σ. 121, σημ. 19.

Όπως έχω προσπαθήσει να δείξω αναλυτικά και αλλού, συζητώντας την σχετική βιβλιογραφία και τις πηγές της,³³ η φιλλεληνία του Crusius είναι διαφορετική από τον φιλελληνισμό του 19 ου αι. Η αντιμετώπιση του Crusius ως πρωτοπόρου του φιλελληνικού κινήματος του 19ου αι. δεν ανταποκρίνεται στα πραγματικά γεγονότα και δεν αρκεί για να εξηγήσει τα κίνητρα που ώθησαν τον Γερμανό ουμανιστή να προσπαθήσει να μάθει την ομιλουμένη ελληνική γλώσσα της εποχής του,³⁴ να δημιουργήσει την μεγαλύτερη συλλογή βενετσιάνικων εκδόσεων δημοδών κειμένων στον γερμανόφωνο χώρο,³⁵ και να συντάξει ένα εξαιρετικά εκτεταμένο λεξικογραφικό έργο βασιζόμενο σε γραπτές και άλλες πηγές.³⁶ για τις δραστηριότητες του αυτές ο Crusius θεωρείται δίκαια ο ιδρυτής των νεοελληνικών σπουδών στην Ευρώπη.

Οι πραγματικοί λόγοι που οδήγησαν τον Crusius στην μελέτη της πρώιμης ελληνικής γλώσσας αποτελούν συνδυασμό προσωπικού ενδιαφέροντος, επίκαιρων πολιτικών και ιστορικών γεγονότων και “ιεραποστολικού” οίστρου. Δεν έχουμε εδώ τον χώρο να αναπτύξουμε τους παράγοντες αυτούς σε όλες τους τις λεπτομέρειες,³⁷ αλλά αναφέρουμε επιγραμματικά ότι ο Crusius βλέπει στην πρώιμη νεοελληνική γλώσσα του 16ου αι. και στα κείμενα που είναι γραμμένα σε αυτή μια πηγή πληροφοριών για την ζωή των Χριστιανών κάτω από τον Οθωμανικό ζυγό σε μια ιστορική περίοδο κατά την οποία η επέλαση των Οθωμανών στην Ευρώπη και οι ενδεχόμενες επιπτώσεις της αποτελούν το σημαντικότερο “πολιτικό” πρόβλημα σε όλο τον ευρωπαϊκό χώρο.³⁸ Στα πλαίσια αυτά εκδίδει στην *Turcograecia* σχετικά ιστορικά κείμενα που του στέλνουν, κατόπιν δικιάς του παραγγελίας, οι Ζυγομαλάδες από την Κωνσταντινούπολη³⁹ και δημιουργεί ένα εκτεταμένο δίκτυο πληροφοριοδοτών στον ελληνόφωνο χώρο, μέσω των οποίων αποκτά χρήσιμες πληροφορίες για τους Οθωμανούς.

³³ Toufexis, *Das Alphabetum*. 33-56.

³⁴ Βλ. αναλυτικά Toufexis, *Das Alphabetum*, 125-145.

³⁵ Βλ. H. Eideneier, “Neograeca Crusiana”, στο: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Φιλοσοφική Σχολή-Τμήμα Φιλολογίας. Τομέας Μεσαιωνικών και Νεοελληνικών Σπουδών (εκδ.), *Ζητήματα Ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων*, Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά, Θεσσαλονίκη 1994, 63-70 και U. Moennig, “On Martinus Crusius’s collection of Greek vernacular and religious books”, *Byzantine and Modern Greek Studies* 21 (1997) 40-78.

³⁶ Toufexis, *Das Alphabetum*, 95-121.

³⁷ Βλ. αναλυτικά Toufexis, *Das Alphabetum*, 63 κ.ε.

³⁸ Βλ. C. Göllner, *Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert*, [Tvr-cica: die europäischen Türkendrucke Bibliographie 363 des XVI. Jahrhunderts, τόμ. Bd. 3], Βουκουρέστι [κ.α.] 1978.

³⁹ Βλ. σχετικά Perentidis, *Théodose Zygomalas*, 48-50 και N. Jorga, *Byzance après Byzance*, Βουκουρέστι 1935, 80-112.

Ακόμα σημαντικότερο ρόλο έπαιξε ο θεολογικός διάλογος, στον οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως, και οι προσωπικές ελπίδες του Crusius για την θετική εξέλιξή του. Με βάση το ημερολόγιο του Crusius μπόρεσα, νομίζω πειστικά, να δείξω αλλού ότι ο ίδιος έτρεφε ελπίδες για “προσηλυτισμό” των ορθοδόξων χριστιανών της Ανατολής στην προτεσταντική πίστη με τη βοήθεια κατάλληλων θεολογικών κειμένων – πάνω από όλα την μετάφραση της Καινής Διαθήκης – σε δημώδη γλώσσα.⁴⁰ ο Crusius είχε καταστρώσει ένα θεωρητικό (και μάλλον ουτοπικό) σχέδιο για την μετάβαση του Θεοδόσιου Ζυγομαλά για τον σκοπό αυτό στο Tübingen που δεν τέθηκε ποτέ σε εφαρμογή.⁴¹ Αυτή η “άσκηση επί χάρτου” του Crusius μας επιτρέπει πάντως να εντάξουμε το ενδιαφέρον και τις ενέργειες του για την εκμάθηση της πρώιμης νεοελληνικής στα πλαίσια του θεολογικού διαλόγου ως ένα πιθανό δρόμο διάδοσης της λουθηρανικής θρησκείας στην Ορθόδοξη Ανατολή.⁴²

Για περίπου μια δεκαετία ο Crusius έκανε ότι του ήταν δυνατό για να συλλέξει κείμενα⁴³ γραμμένα στην δημώδη ελληνική της εποχής του· χρησιμοποίησε τα γραπτά αυτά κείμενα αλλά και φυσικούς ομιλητές, από τους οποίους άντλησε ποικίλες γλωσσικές και γενικότερου ενδιαφέροντος πληροφορίες.⁴⁴ Η “αγάπη” του για την αρχαία ελληνική και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του για την προσωπική του υστεροφημία⁴⁵ ενίσχυσαν σίγουρα την προσπάθειά του αυτή. Η γενικότερη μελέτη όμως όλου του χειρόγραφου υλικού με έχει οδηγήσει στην άποψη ότι ο σημαντικότερος λόγος για αυτή του την προσπάθεια ήταν μια, προσωπική και ενδόμυχη, ελπίδα για την διάδοση της λουθηρανικής πίστης. Το ακόλουθο απόσπασμα από τον πρόλογο της *Turcograecia*, στο οποίο ο Crusius εξηγεί τους λόγους για τους οποίους περιλαμ-

⁴⁰ Στα πρότυπα αντίστοιχων σύγχρονων του προτεσταντικών προσπαθειών στον σλαβόφωνο χώρο, βλ. Toufexis, *Das Alphabetum*, 75-94.

⁴¹ Για τις λεπτομέρειες του σχεδίου αυτού βλ. Toufexis, *Das Alphabetum*, σελ. 87 κ.ε. Το σχέδιο αυτό, διατυπωμένο με σαφήνεια στο ημερολόγιο του Crusius εκπροσωπεί σίγουρα μόνο τις ενδόμυχες σκέψεις του (τι θα ήταν δυνατό σε έναν ιδανικό, από την δική του οπτική, κόσμο), ο ίδιος δεν έτρεφε καμιά πραγματική φιλοδοξία για την εκπλήρωσή του.

⁴² Ο Crusius μετέφρασε στα πλαίσια του θεολογικού διαλόγου σε απλά αρχαία ελληνικά ένα προτεσταντικό κατηχητικό κείμενο το οποίο στάλθηκε στην Κωνσταντινούπολη σε μια προσπάθεια αποσαφήνισης των προτεσταντικών απόψεων· βλ. σχ. Podskalsky, *Η ελληνική θεολογία*, 158.

⁴³ Βλ. σχετικά Moennig, “On Martinus Crusius’s collection”.

⁴⁴ Βλ. Toufexis, *Das Alphabetum*, 125-244.

⁴⁵ Σε περισσότερες από μια περιπτώσεις ο Crusius αναφέρεται, με σχετική είναι αλήθεια υπερηφάνεια, στον εαυτό του ως τον πρώτο γερμανό που ασχολήθηκε με την δημώδη ελληνική· πβ. ένα σχετικό απόσπασμα από το ημερολόγιό του στο Toufexis, *Das Alphabetum*, 13.

βάνει κείμενα γραμμένα στην πρώιμη νεοελληνική⁴⁶ στο βιβλίο αυτό, είναι αρκετά διαφορετικό για τον τρόπο σκέψης του:

Sic nostris etiam hominibus hanc linguam (hactenus à nemine nostrum, quod sciam, tentatam) pro parte mea notam facere volui: quod fortè suo tempore aliquam utilitatem attulerit. (*Turcograecia*, σελ. *4^r)

Αν εντάξουμε την τελευταία πρόταση (*quod fortè suo tempore aliquam utilitatem attulerit*) στα συμφραζόμενα του θεολογικού διαλόγου και των θεωρητικών σχεδίων του Crusius για την “κατήχηση” των Ορθοδόξων Χριστιανών, μπορούμε να ερμηνεύσουμε το γλωσσολογικό του ενδιαφέρον για την εκμάθηση της πρώιμης νεοελληνικής ως την προσωπική του συμβολή για τον σκοπό αυτό· στην ελπίδα ότι κάποτε το υλικό αυτό θα αποβεί χρήσιμο (*quod fortè suo tempore aliquam utilitatem attulerit*) μπορούμε ίσως να διαγνώσουμε και μια μικρή απογοήτευση για το άδοξο τέλος του θεολογικού διαλόγου.

Το χειρόγραφο που μας απασχολεί εδώ συνδέεται με τις πρώτες προσπάθειες του Crusius να συλλέξει, στα ιστορικά αυτά συμφραζόμενα, γλωσσικό υλικό για την δημόδη ελληνική της εποχής του. Τον Μάρτιο του 1577 σε μια κρίσιμη περίοδο για την εξέλιξη του θεολογικού διαλόγου⁴⁷ γράφει στον Θεοδόσιο Ζυγομαλά:

Ἔτι δὲ, πέμπειν τι ἐκ τῆς σήμερον τῶν πολλῶν ἑλληνίδος γλώσσης (μόνον ἀμελουμένας ἐπιστολάς, ἢ ἀπερρίμμένα γράμματα ἀτινασοῦν) τοῦ ἰδεῖν με, ποῖα ἢ ἐν τῇ Κωνσταντίνου ἐφ’ ἡμῶν φωνῇ: καὶ μᾶλλον δὲ, ποῖα ἢ ἐν ταῖς περιώνυμαις ἀθήναις. Συλλέγομαι ἐγὼ, εἰ καὶ πάνυ ὀλίγα εὐρίσκω, καὶ παλαιοὺς χάρτας, καὶ διφθέρας, καίπερ κατατετημημένα, ἢ καὶ σχεδὸν τὸ παράπαν ἀμαυρωθέντα: τοσοῦτόν μοι τοῦ τῶν ἑλληνικῶν πόθου περίεστι. (Mh 466.1, σελ. 456, Crusius προς τον Θεοδόσιο Ζυγομαλά, Μάρτιος 1577).

Ο Crusius επιθυμεί να αποκτήσει δείγματα τῆς σήμερον τῶν πολλῶν ἑλληνίδος γλώσσης, δηλαδή της ελληνικής γλώσσας που χρησιμοποιείται στην εποχή του. Η σύνδεση της ομιλουμένης ελληνικής με την κλασική ελληνική είναι σαφής από την αναφορά στην Αθήνα (ἐν ταῖς περιώνυμαις ἀθήναις). Η παράκληση αυτή προς τον

⁴⁶ Στην *Turcograecia* περιλαμβάνεται, εκτός από τις Θεματοεπιστολές στις οποίες έχουμε ήδη αναφερθεί και άλλες ιδιωτικές επιστολές που του έχει στείλει ο Θ. Ζυγομαλάς, και μια (επαν)έκδοση της βενετσιάνικης έκδοσης της δημόδους *Βατραχομουμαχίας* του Δ. Ζήνου. Βλ. σχ. H. Eideneier, “Martinus Crusius Neograecus und die Folgen”, στο H. Eideneier (εκδ.), *Graeca recentiora in Germania: deutsch-griechische Kulturbeziehungen vom 15. bis 19. Jahrhundert* [Wolfenbütteler Forschungen 59], Wiesbaden 1994, 123-136.

⁴⁷ Οι θεολόγοι του Tübingen κάνουν την περίοδο αυτή μια τελευταία προσπάθεια διάσωσης του διαλόγου με την αποστολή μιας απάντησης στην πρώτη απάντηση του Πατριαρχείου (βλ. Wendebourg, *Reformation und Orthodoxie*, 84 κ.ε., ιδιαίτερα 104-106)· στέλνουν μάλιστα και δώρα στον Πατριάρχη και τους δυο Ζυγομαλάδες (αυτ., 103).

Θ. Ζυγομαλά συνοδεύεται και από ένα, σχετικά μικρό, χρηματικό ποσό.⁴⁸ Ένα χρόνο νωρίτερα, τον Απρίλιο του 1576, ο Crusius είχε στείλει στον Θ. Ζυγομαλά έναν κατάλογο με λέξεις από δημώδη κείμενα την σημασία των οποίων αγνοεί και θα ήθελε να γνωρίζει.⁴⁹ Ο Crusius προσπαθεί, ήδη από το 1571, να μάθει την ομιλουμένη ελληνική γλώσσα της εποχής του και για ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, μέχρι τον Φεβρουάριο του 1579,⁵⁰ ο Θεοδόσιος αποτελεί την μοναδική σχεδόν πηγή σχετικών πληροφοριών. Ο Crusius εξουσιοδοτεί τον Stephan Gerlach, στον οποίο αποστέλλει και το σχετικό χρηματικό ποσό, να εξασφαλίσει όσο το δυνατόν περισσότερα κείμενα σε δημώδη γλώσσα:

Ich woelte doch gern aliquid in vulgari lingua, was es doch waere:⁵¹ seu Legendae, seu litterae familiares abiectae, et ex diversis Graecis locis, ut Dialectos viderem. [...] Summa Historicum aliquid, aut Theologicum, cupio. (Mh 466.1, σελ. 537, Crusius προς τον Gerlach, Ιούλιος 1577).

Οι “παραγγελίες” του Crusius έφτασαν μέσω του Gerlach στον Θεοδόσιο Ζυγομαλά, ο οποίος δικαιολογείται τον Φεβρουάριο του 1578 για την καθυστέρηση της αποστολής των σχετικών κειμένων:

ἃ δὲ μοι ἔπεμψας κύριε μαρτῖνε, τοῦ ἐξελληνίσαι, ἔλαβον τότε μετ’ ἐμοῦ, ἐν τῇ ἐξαρχία ἀπερχόμενος, καὶ ὅτε ἤγον σχολήν, ἐπόνουν τι, καὶ ἐτελείωσα, πᾶν ὃ ἤτησας. ἐπεὶ δὲ διελθόντες τὴν ἀνατολήν, εἰς ῥόδον τὴν νῆσον κατηντήσαμεν. ἐκεῖ δὲ πάντα ἀφῆκα βιβλία μου, ῥοῦχα, καὶ ἄλλα, ὡς δυσβάστακτα, πεμφθῆναι διὰ νεῶς εἰς κωνσταντίνου. καὶ ἔτι τοῦτο μὲν ὑπὸ τοῦ σφοδρότατου χειμῶνος, ὑπὲρ ποτε πνεύσαντος, τοῦτο δὲ καὶ ὑπὸ θαλαττίων ἀκουομένων ληστῶν, ὁ ῥόδου ἀρχιερεὺς οὐ εἰς χεῖρας ἀφέθησαν, οὐπω μοι τι ἔπεμψεν. ἔλαθον δὲ μετὰ τῶν ἄλλων, κάκεινα τὰ σημειώματα θεῖναι ἐκεῖ. τούτου χάριν ἀξιῶ σε οὐδέν τι λυπηθῆναι τῆς βραδυτῆτος (sic). πέμψω γὰρ ὡς οἶμαι, διὰ κυρίου στεφάνου, καὶ εἴτι ἄλλο προσέτι λόγου ἄξιον, ... | ... Πέμψαι ἔχω σοι καὶ ἐπιστολάς τῶν παρ’ ἡμῖν σωζομένων σοφῶν, οἰκειοχείρους, ἅς τῇ ιδιωτικῇ ἐπέξευσα γλώττη, σοὶ χαριζόμενος. (Mh 466, σελ. 619-620, επιστολή Θ. Ζυγομαλάς προς τον Crusius, 20.2.1578)⁵²

Ο Θ. Ζυγομαλάς ανταποκρίνεται στις επιθυμίες του Crusius, χωρίς αμφιβολία επειδή του δίνεται η ευκαιρία απόκτησης ενός επιπλέον εισοδήματος.⁵³

⁴⁸ και ἄλλά τε ἄττα ἀπέστειλά σοι, καὶ δύο χρυσᾶ νομίσματα: μικρὸν μὲν δῶρον τουτίγε, δεῖγμα δ’ ὅμως τῆς διακαοῦς μου πρὸς σὲ φιλίαν ... (Mh 466.1, σελ. 454, Μάρτιος 1577, τμήμα της ίδιας επιστολής).

⁴⁹ Βλ. σχετικά Τουφεξίς, *To Alphabetum*, σ. 122, σημ. 21-24.

⁵⁰ Τον Φεβρουάριο του 1579 ο Crusius συνεργάζεται για πρώτη φορά με έναν ομιλητή της ελληνικής στο Tübingen, τον Σταμάτιο Δονάτο. Βλ. σχετικά Τουφεξίς, *Das Alphabetum*, σ. 184 κ.ε.

⁵¹ Η χρήση περισσότερων από μία γλωσσών στο ίδιο κείμενο είναι κάτι πολύ συνηθισμένο για τον Crusius, βλ. Faust, *Die Mehrsprachigkeit*, και Τουφεξίς, *Das Alphabetum*, 141.

⁵² Για το ταξίδι αυτό του Ζυγομαλά βλ. Perentidis, *Théodose Zygomalas*, 31-32 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁵³ Βλ. και Τουφεξίς, *Das Alphabetum*, 80-81 όπου ο Θ. Ζυγομαλάς χωρίς πολλές περιστροφές προσφέρει τις σχετικές του υπηρεσίες στον Crusius.

Ο Crusius και ο Θεοδόσιος ανταλλάσσουν πλέον, όπως βλέπουμε, και προσωπικές επιστολές, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι το γενικότερο ζήτημα του θεολογικού διαλόγου φεύγει από το προσκήνιο. Όταν φτάνουν στο Tübingen, τον Απρίλιο του 1578, επιστολές του Ιωάννη και Θεοδόσιου Ζυγομαλά στις οποίες αναφέρονται με ενθαρρυντικά λόγια στην εξέλιξη του διαλόγου,⁵⁴ ο Crusius είναι τόσο ενθουσιασμένος που δίνει στον νεογέννητο γιό του⁵⁵ το όνομα “Theodosius”, προς τιμή του Θεοδόσιου Ζυγομαλά:

“Όσην ἐμοὶ χαρὰν, ἢ κ’ μὴνὸς ἀπριλίου (μεθ’ ἧν, ἢ κγ’ τοῦ ἀπριλίου, ἢ τῷ ἀγίῳ Γεωργίῳ παρ’ ἡμῖν ἐπώνυμος) προξένησεν: γνοίης ἂν ἐντεῦθεν: ὅτι τε υἱὸς μοι, ἐκ τῆς ἀγαπητῆς μου συζύγου καθαρίνης, τῇ προτεραίᾳ τῆς κ’ τεχθεὶς, τῇ κ’ εἰς χριστὸν ἐβαπτίσθη: ὃν ἐπὶ τῷ φιλτάτῳ σου ὀνόματι θεοδόσιον ἐκάλεσα, πουλχερίας || Sed hic charus meus infans Theodosius X. Decemb. .78. obiit. || (τριετοῦς παιδὸς στωμύλης, καὶ ἡδίστης) ἀδελφόν: καὶ τότε καὶ τὰ ὑμέτερα περιπέθητα γράμματα δεῦρο ἐκομίσθη: [...] (Mh 466.1, σελ. 649, Crusius προς τον Θεοδόσιο Ζυγομαλά, 27.6.1578).

Ο S. Gerlach, που μέχρι το σημείο αυτό λειτουργούσε ως ο σύνδεσμος του Crusius στην Κωνσταντινούπολη, επέστρεψε στο Tübingen τον Δεκέμβριο του 1578. Μαζί του έφερε ένα μεγάλο αριθμό χειρογράφων, άλλα αγορασμένα για λογαριασμό του Crusius και άλλα για λογαριασμό του δούκα της Βυττεμβέργης, Λουδοβίκου. Ο “φιλέλληνας” Crusius στρώνεται στη δουλειά και αντιγράφει και για τον εαυτό του χειρόγραφα με αρκετές εκατοντάδες σελίδες που προορίζονταν για τον Λουδοβίκο:

ὄρα δὲ πηλίκον ὑπὸ φιλελληνίας μόχθον ἠνεσχόμεν νεωστὶ, μετὰ τὴν τοῦ γερλαχίου ἐπάνοδον. ἀπὸ τῆς κ’. τοῦ ἔγγιστα δεκεμβρίου, ἕως τῆς ια’. τοῦ νῦν ἀπριλίου, ἀπεγραψάμην ἐμαυτῷ τὰ τρία ταῦτα: τὸ χρονικὸν κωνσταντίνου τοῦ μανασσῆ⁵⁶, τὸν γρηγόριον εἰς τὸ ἄσμα τῶν ἁσμάτων⁵⁷, καὶ τὸ χρονικὸν θεοδοσίου τοῦ μελιτινοῦ⁵⁸, μετὰ τῶν πατρίων τῆς κωνσταντινουπόλεως⁵⁹ καὶ ταῦτα πάντα, ἐνὶ καλάμῳ χηνεῖω, προσέτι καὶ ὁσημέραι τέως δύο ὥρας ἐν τῇ ἀκαδημίᾳ διδάσκων καὶ ἄλλα ἀσχολούμενος. (Mh 466.2, pag. 33; Crusius προς τον Θεοδόσιο Ζυγομαλά, 13.4.1579).

Δύσκολα θα μπορούσαμε, νομίζω, να βρούμε ένα καλύτερο παράδειγμα για να καταδείξουμε την εργατικότητα του χαλκέντερου Crusius. Είναι χαρακτηριστικό επίσης για την προσωπικότητα του γερμανού ουμανιστή όπως αυτή έχει περιγραφεί μέχρι τώρα ότι επικαλεῖται την φιλελληνία του ως τον λόγο που τον ώθησε στην δραστη-

⁵⁴ Βλ. Wendebourg, *Reformation und Orthodoxie*, 116.

⁵⁵ Που απεβίωσε τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους, βλ. την σημείωση στα λατινικά του Crusius στο απόσπασμα που ακολουθεί.

⁵⁶ = Kod. Tyb. Mb 35, βλ. Schmid, *Verzeichnis*, 67-8.

⁵⁷ = Kod. Tyb. Mb 37, XIII, Schmid, *Verzeichnis*, 73.

⁵⁸ = Kod. Tyb. Mb 20, pagg. 1-460, βλ. Schmid, *Verzeichnis*, 44.

⁵⁹ = Kod. Tyb. Mb 20, pagg. 1-146, βλ. Schmid, *Verzeichnis*, 44.

ριότητα του αυτή ως αντιγραφέα χειρογράφων (πηλίκον ὑπὸ φιλελληνίας μόχθον ἤνεσχόμην νεωστί).

Δύο βδομάδες μετά το τέλος της ενασχόλησής του αυτής με την αντιγραφή χειρογράφων, ο Crusius αρχίζει, στις 25.4.1579, να διαβάζει το υλικό που του έστειλε ο Θ. Ζυγομαλάς από την Κωνσταντινούπολη και το οποίο αποτελεί μέρος του χειρογράφου που μας απασχολεί εδώ. Στο χειρόγραφο αυτό προηγούνται, όπως αναφέραμε, των *Θεματοεπιστολών* δυο ομάδες άλλων επιστολών. Η πρώτη ομάδα αποτελείται από 7 επιστολές σε λόγια γλώσσα που αποτελούν μεταφράσεις του Ζυγομαλά⁶⁰ δημωδών επιστολών (με αποδέκτη ή αποστολέα τον Θεοδόσιο Ζυγομαλά). οι δημώδεις επιστολές είχαν φτάσει ξεχωριστά στα χέρια του Crusius.⁶¹ Τόσο το λόγιο όσο και το δημώδες κείμενο έχουν δημοσιευτεί στις σελ. 217-227 της *Turcograecia*.

Η δεύτερη ομάδα αποτελείται από 10 επιστολές σε δημώδη γλώσσα που αποτελούν αποτέλεσμα αντίστροφης ενδογλωσσικής μετάφρασης (και πάλι από τον Ζυγομαλά), από την λόγια στη δημώδη. Είναι και αυτές δημοσιευμένες στην *Turcograecia* (σελ. 238-255)⁶² μαζί με το κείμενο σε αρχαϊζουσα γλώσσα, το οποίο επίσης είχε φτάσει χωριστά στα χέρια του Crusius.

Στην πρώτη σελίδα του χειρογράφου ο Ζυγομαλάς γράφει τα εξής:

τάς ἐπιστολάς ταύτ(ας) ἐσημειωσάμην, χάριν σου |² σοφώτ(ατε) κύριε μαρτίνε κρούσιε, ἴν' ἐνωτισθεῖης, πῶς |³ τήν ἀπλήν ταύτην προφέρουσι φωνή, εἴτε κοινήν, |⁴ τήν ἔχουσιν καί ἑλλη- νικάς λέξεις, καί ἀπὸ ἄλλων γλωσσ(ῶν). |⁵ οἱ γάρ πλησιάζοντες λατίνοις, τινὰς φωνὰς ἀναμι- γνύουσιν. |⁶ οἱ ἀγαρηνοῖς, ὁμοίως, οἱ βουλγάροις ὡσαύτως. |⁷ καί ἔτι ἔχουσι καί ἰδιώματα τινὰ ἐν τῇ προφορᾷ. πλήν |⁸ ὁ εἰδὼς λαλεῖν ἀπλῶς μίαν τῶν διαλέκτων εἰπεῖν, ὡσεὶ |⁹ οἱ βυζάντιοι τυχόν, ἢ οἱ ναύπλιοι, οἶδε λαλεῖν, ἢ |¹⁰ ἵνα εἶπω κρεῖττον ἵνα καταλαμβάνῃ καί ἀκούῃ, καί |¹¹ τάς λοιπάς, διαφέρουσ(ας) καί ἐν προφορᾷ ὡς εἴπομεν |¹² καί ἐν λόγοις τισίν. ἢ πλέον δὲ βάρ- βαρ(ος) ἔστι νῦν ἢ τῶν ἀθηναί(ων), |¹³ ἥτις ἦν ὅτε ὑπῆρχεν ἀρίστη. ἦν τις εἰ εἶπε καταδιάμε- τρον |¹⁴ τῆς πάλαι τήν νῦν, οὐκ ἂν ἀμάρτοι. ἀκούοντες γάρ |¹⁵ ἡμεῖς αὐτῶν, ἐνοοῦμεν πῶς τι

⁶⁰ Ο Θεοδόσιος Ζυγομαλάς έχει αναπτύξει ποικίλη (ενδογλωσσική) “μεταφραστική” δραστηριότητα κατά τον 16ο αι.: για τις μεταφράσεις νομικών κειμένων βλ βλ. Perentidis, *Théodose Zygomalas, passim*, του ίδιου, “L’infiltration du grec populaire dans les compilations juridiques: la Synopsis minor (fin du XIIIe s.) et sa Paraphrase par Théodose Zygomalas (fin du XVIe s.)” στο: *Unlocking the potential of texts. Interdisciplinary Perspectives on Medieval Greek*, διαθέσιμο στο διαδίκτυο στην σελίδα <http://www.mml.cam.ac.uk/greek/grammarofmedievalgreek/unlocking/html/Perentidis.html> (τελευταία επίσκεψη στις 15/02/2007), ενώ για την μετάφραση του *Στεφανίτη και Ιχνηλάτη* και έκδοση ενός αποσπάσματος βλ. Γ. Κεχαγιόγλου, *Πεζογραφική Ανθολογία. Αφηγηματικός γραπτός λόγος*, τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 223-225.

⁶¹ Δεν έχω ακόμα καταφέρει να εντοπίσω περισσότερες πληροφορίες για το πως έφτασαν οι επιστολές αυτές στα χέρια του Crusius, αν ήταν αυτόγραφες ή αντίγραφα του Ζυγομαλά κτλ. Πρόκειται πάντως μάλλον για τις επιστολές στις οποίες αναφέρεται ο Ζυγομαλάς στην επιστολή που αναφέραμε πιο πάνω (σελ. 13) με την οποία δικαιολογείται για την καθυστέρηση της αποστολής του υλικού.

⁶² Πβ. Schmid, *Verzeichnis*, 56-57.

λέγουσιν, ἐν γὰρ τισι παρηλλαγμένως λέγουσι καὶ ὀνομάζουσι, πλὴν γελᾶν |¹⁶ οὐ δυνάμεθα ἐνωτιζόμενοι αὐτῶν. (σελ. 1 του χειρογράφου των Θεματοεπιστολῶν· πβ. *Turcograecia*, σελ. 216).

Ὅπως εἶδαμε πιο πάνω ο Crusius εἶχε ζητήσει την αποστολή δειγμάτων της δημόδους γλώσσας· με την επιστολή του προς τον Gerlach (βλ. πιο πάνω, σελ. 12) εκφράζει μάλιστα το ενδιαφέρον του για διαφορετικές διαλέκτους ὅπως χρησιμοποιούνται σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές. Ο Ζυγομαλάς απαντά ἐδῶ σύντομα στα ἐρωτήματα αὐτά του Crusius σχετικά με την δημόδη γλώσσα της εποχής.⁶³

Η επιστολή του Ζυγομαλά επιβεβαιώνει ὅτι το χειρόγραφο δημιουργήθηκε για λογαριασμό του Crusius (πβ. γρ. 1-2 *χάριν σου σοφώτατε κύριε μαρτίνε κρούσε*). Ο Ζυγομαλάς συνοψίζει τα βασικά χαρακτηριστικά της ομιλουμένης ἐλληνικῆς γλώσσας της εποχής του, της ὁποίας φυσικός ομιλητής εἶναι ὁ ἴδιος, στον μη φυσικό ομιλητή Crusius ὡς ἐξῆς:

- α) ἡ ομιλουμένη γλώσσα της εποχής του Ζυγομαλά (ἡ ἀπλή ἢ κοινή, γρ. 3) δανείζεται ξένες λέξεις σε περιοχές ὅπου ὑπάρχει γλωσσική επαφή με ομιλητές ἄλλων γλωσσῶν. Ο Ζυγομαλάς αναφέρεται στις ρομανικές γλώσσες (*λατίνοις*, γρ. 5⁶⁴), στην τουρκική (*ἀγαρηνοῖς*, γρ. 6) και την βουλγαρική (*βουλγάροις*, γρ. 6). Τα δάνεια αὐτά χρησιμοποιούνται παράλληλα με λέξεις ἐλληνικῆς προέλευσης (*ἐλληνικὰς λέξεις*, γρ. 4)
- β) ὀρισμένες διάλεκτοι της εποχής του Ζυγομαλά παρουσιάζουν ἰδιαιτερότητες στην προφορά (*καὶ ἔτι ἔχουσι καὶ ἰδιώματα τινὰ ἐν τῇ προφορᾷ*, γρ. 7· *διαφέρουσ(ας) καὶ ἐν προφορᾷ ὡς εἴπομεν*, γρ. 11). Ο Ζυγομαλάς ἐννοεῖ

⁶³ Αὐτή δεν εἶναι ἡ μοναδική επιστολή του Θ. Ζυγομαλά προς τον Crusius για γλωσσικά θέματα. Ο Ζυγομαλάς εἶχε ἤδη ενημερώσει τον Crusius το 1576 για την μη ὑπαρξη βοηθημάτων προς ἐκμάθηση της δημόδους γλώσσας· βλ. Toufexis, *Das Alphabetum*, 80. Πβ. ἐπίσης και μια πιο ἀναλυτικὴ επιστολή του Θ. Ζυγομαλά προς τον S. Gerlach με ἡμερομηνία 7.3.1581 με παρόμοιο θέμα, δημοσιευμένη ἀπὸ τον Crusius στην *Turcograecia*, σελ. 99· βλ. σχετικά και Π. Τουφεξής, “Ἀπὸ τῆς δημοτικῆς εἰς τὴν ἐλλήνων μετεγλώττισσα...” Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του Martinus Crusius (1526-1607) με ἐλλήνες λογίους του 16ου αἰ.”, στο: Α. Αργυρίου, Κ. Α. Δημάδης, Α. Δ. Λαζαρίδου (ἐπιμ.), *Ὁ ἐλληνικὸς κόσμος ἀνάμεσα στην Ἀνατολή και τὴ Δύση 1453-1981*. Πρακτικά του Α΄ Ευρωπαϊκοῦ Συνεδρίου Νεοελληνικῶν Σπουδῶν. Βερολίνο 2-4 Οκτωβρίου 1998, τόμος Α΄, Ἀθήνα 1999, 317-325.

⁶⁴ Το ουσ. *Λατίνος* ἐμφανίζεται στην ἐπιτομή του λεξικοῦ Κριαρά με τρεῖς σημασίες (“Ρωμαῖος”, “Φράγκος”, “Ρωμαιοκαθολικός”) (βλ. τὴν ηλεκτρονικὴ ἐκδοχή του λήμματος στην διεύθυνση http://www.greek-language.gr/greekLang/medieval_greek/kriaras/search.html?lq=18873&dq=, τελευταία ἐπίσκεψη 12/02/2007). Ὁ ἴδιος ὁ Ζυγομαλάς ἐχει χρησιμοποιήσει τὸν ὄρο για να αναφερθεῖ στην Κρητικὴ διάλεκτο (βλ. *Turcograecia*, σελ. 99). Κατὰ τὴ γνώμη μου ὁ Ζυγομαλάς ἀναφέρεται στο χωρίο αὐτὸ γενικότερα στις φραγκοκρατούμενες και ἐνετοκρατούμενες περιοχές του ἐλληνόφωνου χώρου.

εδώ προφανώς διαφορετικές πραγματώσεις φωνημάτων σε διαλέκτους της εποχής του που οφείλονται στην επίδραση φωνολογικών φαινομένων.⁶⁵

- γ) Ο γνώστης (δηλ. ο φυσικός ομιλητής) μιας διαλέκτου όταν έρχεται σε επαφή με ομιλητές άλλων διαλέκτων είναι σε θέση, αν όχι να τις χρησιμοποιεί, τουλάχιστον να τις καταλαβαίνει (γρ. 7-12). Οι βασικές διαφορές μεταξύ των διαλέκτων που παρατηρεί ο Ζυγομαλάς είναι σε θέματα φωνητικής / φωνολογίας και λεξιλογίου (ίνα καταλαμβάνη και άκούη, και τὰς λοιπάς, διαφέρουσ(ας) και έν προφορᾶ ὡς εἴπομεν και έν λόγοις τισίν, γρ 11-12). Από την διατύπωση αυτή δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για το αν οι διαφορές λεξιλογίου (έν λόγοις τισίν) αφορούν μόνο στην χρήση ξένων λέξεων ή και στην χρήση διαλεκτικού λεξιλογίου.⁶⁶

Οι πληροφορίες αυτές είναι εξαιρετικά πολύτιμες καθώς οι γνώσεις μας για την χρήση μεσαιωνικών νεοελληνικών διαλέκτων στον προφορικό λόγο είναι ελάχιστες.⁶⁷ Κάπως περισσότερες λεπτομέρειες περιλαμβάνονται στην επιστολή του Ζυγομαλά προς τον Gerlach από το έτος 1581, που δημοσιεύτηκε από τον Crusius στην *Turcograecia* (βλ. πιο πάνω, σημ. 63): [...]. ἄλλα ἕκαστος τὸν ἕτερον, καὶ ἄλλον, οἶδε: καὶ ἀκούει, αὐτοῦ λαλοῦντος. Τοῦτο δὲ μόνον, ὅτι εὐθὺς γινώσκει εἰς ἕτερον: ὅτι Βυζάντιος τυχὸν, Κρής, Χῖος: ναύπλοιοι, νάξιος, νησιώτης, ἠπειρώτης, ἢ ὄθεν ἂν ἦ. Ἡ γὰρ λαλιά αὐτοῦ, κατὰ τὴν τοῦ κυρίου φωνὴν εἰπεῖν πῶς, δῆλον αὐτὸν ποιεῖ. [...]⁶⁸

⁶⁵ Σχετικά παραδείγματα από την διάλεκτο των Αθηνών περιλαμβάνονται στην αντίστοιχη επιστολή του Ζυγομαλά στην *Turcograecia*, σελ. 99 (μεταξύ άλλων): τὰ σῦκα, σοῦκα λέγουσιν. Το φαινόμενο είναι γνωστό για την σημερινή μορφή της διαλέκτου, βλ. Χατζιδάκις Γ. Ν., «Περὶ τοῦ υ ἐν τῇ Νέᾳ ἑλληνικῇ», ΜΝΕ Β' 277-310· Newton B. E., *The generative interpretation of dialect. A study of Modern Greek phonology*, Cambridge 1972, σελ.19-23· Trudgill P., "Modern Greek dialects: a preliminary classification", *Journal of Greek Linguistics* 4 (2003) 45-63.

⁶⁶ Το λεξιλόγιο είναι ο τομέας εκείνος για τον οποίο διαθέτουμε αρκετά πρώιμες μαρτυρίες για την ύπαρξη διαλέκτων στον ελληνόφωνο χώρο κατά την μεσαιωνική περίοδο· βλ. σχετικά Σ. Καψωμένος, *Από την Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*. Η ελληνική γλώσσα από τα ελληνιστικά χρόνια ως τα νεώτερα χρόνια. Η ελληνική γλώσσα στην Αίγυπτο, Θεσσαλονίκη 1985, σελ. 58-59.

⁶⁷ Ούτε όμως οι γραπτές πηγές μας διευκολύνουν πάντα προς αυτή την κατεύθυνση, βλ. I. Manollesou, "On Historical Linguistics, Linguistic Variation, and Medieval Greek", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 32 (2008), 63-79 και G. S. Henrich, "Κοινή και διάλεκτος. Πιθανές αμοιβαίες επιδράσεις και οι επιπτώσεις τους στην έκδοση των κειμένων", στο: H. Eideneier, U. Moennig, και N. Τουφεξής (εκδ.), *Θεωρία και πράξη των εκδόσεων της υστεραβυζαντινής, ανναγεννησιακής και μεταβυζαντινής δημόδους γραμματείας*. Πρακτικά του διεθνούς συνεδρίου «Neograeca Medii Aevi IV», Αμβούργο 28.-31.1.1999, Ηράκλειο 2001, σελ. 59-73.

⁶⁸ Στην επιστολή του αυτή ο Ζυγομαλάς προσπαθήσει να εξηγήσει στον Crusius τους λόγους που κάνουν δύσκολη την ερμηνεία λέξεων από πρώιμα νεοελληνικά κείμενα, που του έχει στείλει ο γερμανός ουμανιστής (βλ. σχετικά πιο πάνω, σελ. 12 και σημ. 49).

Ο Ζυγομαλάς δεν φέρνει παραδείγματα διαλέκτων που δεν γίνονται πλήρως αντιληπτές από τον μη ομιλητή τους. Το γεγονός αυτό μας προκαλεί κάποια εντύπωση καθώς σήμερα υπάρχουν τέτοιες διάλεκτοι όπως η ποντιακή ή η κυπριακή (σε κάποιες από τις μορφές της).⁶⁹ Η γενική εικόνα που αποκτούμε είναι πάντως αυτή της ύπαρξης πολλών και διαφορετικών διαλέκτων με διαφορές στην προφορά, τις οποίες οι ομιλητές της εποχής μπορούν εύκολα να εντοπίσουν και να συνδέσουν με κάποιο συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο.⁷⁰ Από τον Ζυγομαλά δεν αποκτούμε καμιά πληροφορία για την τυχόν ύπαρξη μιας υπερτοπικής και κοινής προφορικής γλώσσας σε χρήση τον 16ο αι. Το γεγονός αυτό δεν πρέπει να ερμηνευθεί αναγκαστικά ως επιχείρημα κατά της ύπαρξης μιας τέτοιας κοινής. Είναι μάλλον αμφίβολο ότι ένας ομιλητής της ελληνικής του 16ου θα ήταν σε θέση να προβεί σε τόσο λεπτομερείς κοινωνιογλωσσολογικές παρατηρήσεις για την γλώσσα της εποχής του. Ταυτόχρονα, η δήλωση του πως όλες οι διάλεκτοι είναι κατανοητές σε όλους τους ομιλητές μπορεί να ερμηνευθεί ως επιχείρημα υπέρ της σταδιακής δημιουργίας μιας υπερτοπικής προφορικής κοινής με όλο και λιγότερα διαλεκτικά στοιχεία.⁷¹

- δ) η πλέον “βάρβαρη” από τις διαλέκτους της εποχής είναι η αυτή των Αθηνών. Η πληροφορία αυτή δεν πρέπει να μας προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση καθώς αντίστοιχα “παράπονα” για τον εκβαρβαρισμό της αττικής δια-

⁶⁹ Αν θέλουμε να χρησιμοποιήσουμε τις πληροφορίες που προσφέρει ο Ζυγομαλάς για να ερευνήσουμε την ιστορία και εξέλιξη των νεοελληνικών διαλέκτων θα πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί καθώς τα λεγόμενά του μπορούν να ερμηνευθούν με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους: τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ποντιακής ή κυπριακής που τις κάνουν σήμερα δύσκολες στην κατανόηση για τον ομιλητή της κοινής νεοελληνικής μπορεί να μην είχαν διαμορφωθεί την περίοδο που γράφει ο Ζυγομαλάς (κάτι που είναι δύσκολο να επαληθευτεί καθώς οι διαθέσιμες γραπτές πηγές είναι ελάχιστες). Ο ίδιος πάλι ίσως να μην είχε έρθει σε επαφή με ομιλητές τέτοιων διαλέκτων (κάτι επίσης απίθανο, διότι λόγω της θέσης του στο Πατριαρχείο θα έπρεπε να είχε επαφή με ομιλητές από όλες τις περιοχές του ελληνόφωνου χώρου). Επιπλέον, είναι πιθανό οι ομιλητές τέτοιων διαλέκτων να γνωρίζαν ότι υπάρχει πρόβλημα συνεννόησης με ομιλητές άλλων διαλέκτων και όταν έρχονταν σε επαφή με αυτούς να φρόντιζαν ώστε να γίνονται κατανοητοί, αποφεύγοντας την χρήση καθαρά διαλεκτικών τύπων και καταβάλλοντας προσπάθεια να αμβλύνουν την διαλεκτική τους προφορά.

⁷⁰ Βλ. σχετικά και την επιστολή του Συμεών Καβάσιλα, σύγχρονου του Ζυγομαλά, προς τον Crusius, δημοσιευμένη στην *Turcograecia*, σελ. 461-2 όπου γίνεται ο λόγος για την ύπαρξη 70 διαφορετικών διαλέκτων στον ελληνόφωνο χώρο την περίοδο αυτή. Πριν χρησιμοποιήσουμε τα στοιχεία που προσφέρει ο Καβάσιλας πρέπει να είμαστε βέβαιοι ότι αυτά ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα της εποχής και δεν αποτελούν απλώς μια προσπάθεια εντυπωσιασμού του Crusius για την σύναψη φιλικών σχέσεων μαζί του.

⁷¹ Στον τομέα αυτό χρειάζεται περισσότερη έρευνα, που θα λάβει υπόψη της όλες τις διαθέσιμες μαρτυρίες της εποχής· οι σκέψεις που διατυπώθηκαν εδώ πρέπει να θεωρηθούν ως μια πρώτη βάση για μια μελλοντική αντίστοιχη προσπάθεια· πβ. και Manolesou, “On Historical Linguistics”.

λέκτου έχουν διατυπωθεί ήδη από τον Μιχαήλ Χωνιάτη (12ος-13ος αι.).⁷² Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την μεσαιωνική μορφή της διαλέκτου των Αθηνών είναι λίγες,⁷³ έτσι ώστε να μην είμαστε σε θέση να επαληθεύσουμε την άποψη αυτή του Ζυγομαλά. Θεωρώ πάντως πολύ πιθανό η άποψη αυτή (που επαναλαμβάνεται και από τον Συμεών Καβάσιλα)⁷⁴ να αποτελεί συνέχεια ενός “μοτίβου” που έχει την αρχή του στην αναφορά του Μιχαήλ Χωνιάτη στο σχετικό θέμα. Η παρουσίαση στον ουμανιστή Crusius της διαλέκτου των Αθηνών του 16ου αι. ως διαμετρικά αντίθετης με την αττική διάλεκτο της κλασικής περιόδου (καταδιάμετρον τῆς πάλαι τὴν νῦν, γρ. 13-14) κάνει εντελώς σαφή την κατάσταση της ελληνικής γλώσσας τον 16ο αι., όπως την αντιλαμβάνεται ένας μορφωμένος λόγιος και εκκλησιαστικός αξιωματούχος της εποχής.⁷⁵ Ο Ζυγομαλάς έχει εκφράσει και με άλλη ευκαιρία στον Crusius την άποψή του για την πολιτισμική παρακμή της εποχής του, που συνοψίζεται στο ακόλουθο παράθεμα από μια επιστολή του προς του φοιτητές του Crusius: ἀπολέσαντες γάρ ἡμεῖς βασιλείαν, καὶ σοφίας ἡστερήθημεν, βαρβαρωθέντες ἐν βαρβάροις χρονίως, καὶ ἀνανεύειν ταῖς δυστυχίαις κωλυόμενοι (Mh 466.1, pag. 198).⁷⁶

Ένα παρόμοιο μοτίβο εμφανίζεται και στην Θεματοεπιστολή αρ. 54 (σελ. 46 του χειρογράφου = αρ. 55 στην *Turcograecia*, σελ. 366):

δὲν ἐμπορῶ νὰ κάμω νὰ μὴν κλαίω |²
 βλέποντας τὴν τόσην ἀμέλειαν τοῦ γένους
 |³ τοῦ ἐλληνικοῦ πρὸς τὸ καλὸν. ἀμὴ ἂν |⁴ ὁ
 γεώργι(ος) ἀμέλησε τὴν σπουδὴν, ὅπου |⁵
 ἦτον πάντα σπουδαῖ(ος) καὶ καλ(ὸς)
 ἂν(θρωπ)ος, |⁶ πολλὰ ὀλιγότερον θέλουν
 ἐπιμεληθεῖ |⁷ τὴν σπουδὴν οἱ ἄλλοι ὅπου

ἀδακρυτὶ διάγειν οὐ δύναμαι, |² τὴν τσαύ-
 τὴν ὁρῶν τοῦ γένους τοῦ ἐλληνικοῦ, |³ (ἦν
 πρ(ὸς) τὸ ἀγαθὸν ἔχον διατελεῖς) ἀμέλειαν. |
 |⁴ ἀλλ' εἰ μὲν ὁ καλὸς τε γάγαθὸς
 γεώρ(γιος), ὁ τὸν νοῦν |⁵ αἰεὶ προσέχων τῆ
 σπουδῆ, ἡμέλησε, |⁶ πολλῶ μᾶλλον οἱ φύσει
 ράθυμοι. |⁷ οὔτε δὲ τί λέξω οἶδα. ἀλλὰ μὴν |

⁷² Βλ. Καψωμένος, *Από την ιστορία*, σελ. 59.

⁷³ Βλ. σχετικά Σ. Καρατζάς, “Παλαιοαθηναϊκά γλωσσικά”, *Byzantinisch – Neugriechische Jahrbücher* 17 (1941) 125-33, του ιδίου “La dissimilation du T dans le dialecte du vieil Athenes et la valeur du temoignage de Kavassilas et Zygomalas (16e sc.)”, *Rendiconti del Istituto Lombardo* 75 (1925), 9 όπου αναλύει το υλικό από τις επιστολές του Ζυγομαλά και του Καβάσιλα στην *Turcograecia* καθώς και V. Rotolo, “L’opinione di F. Filelfo sul greco volgar”, *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* n.s. 10-11 (XX-XXI) 1973-4, 85-107.

⁷⁴ *Turcograecia*, σελ. 461-462.

⁷⁵ Στο θέμα αυτό σκοπεύω να επανέλθω στο μέλλον, ύστερα από εκ νέου μελέτη όλου του χειρόγραφου υλικού των κατάλοιπων του Crusius.

⁷⁶ Βλ. σχετικά Toufexis, *Das Alphabetum*, 82 και O. Γκράτζιου, *Αναμνήσεις από τη χαμένη βασιλεία. Σελίδες εικονογραφημένης χρονογραφίας του 17ου αι.*, Αθήνα 1996, σελ. 163 κ.ε.

εἶνε ὀκνίαιριδες. |⁸ μὴ δὲ τί νά εἰπῶ ἡξεύρω, μὴ δὲ τί ἰατρείαν |⁹ νά εὔρω εἰς τόσον καιρὸν. ὁ θ(εὸς) μόνον |¹⁰ ὁποῦ ἔχει τὴν δύναμιν νά κάμει νά |¹¹ γνωρίσωμ(εν) τὸ καλλίτερον, καὶ νά μὴν |¹² ἀμελήσωμεν

12 καιρόν: διορ. κακόν στο διάστιχο, κακόν στην Turcogr.

⁸οὔτε φάρμακον εὔρεῖν δύναμαι ἐν τόσω κακῷ. |⁹μόνον δὲ τὸ θεῖον δοίη τὸ πανσθενές |¹⁰ τὸ βέλτιστον θ' ἡμᾶς γνῶναι, καὶ μήτ' |¹¹ ἀμελεῖν ὡστ' ἰσχυρῶς τούτου ἀντέχεσθαι.

3 διατελεῖς: διατελεῖ στην Turcogr. **4** γάγαθός: κάγαθός στην Turcograecia **11** ὡστ' : ὡστε στην Turcogr.

Ἡ θεματοεπιστολή αὐτή φαίνεται πως ἔχει σύγχρονο “θέμα”: συνδέεται μάλλον με τὴν κατάσταση τῆς ἐλληνικῆς παιδείας τὸν 16ο αἰ. στὴν Ὀθωμανικὴ αυτοκρατορία. Ἡ μέχρι τώρα ἀναζήτηση ἐνός προτύπου γιὰ τὸ λόγιο κείμενο δὲν ἔχει δώσει ἀποτελέσματα, κάτι που με κάνει νὰ πιστεύω ὅτι ἴσως νὰ πρόκειται γιὰ κείμενο τοῦ ἴδιου τοῦ Ζυγομαλά. Τὸ λόγιο κείμενο εἶναι προβληματικὸ στὸν στίχο 3, που δὲν δίνει νόημα χωρὶς κάποιου εἶδους κριτικὴ ἐπέμβαση.⁷⁷ Θα μπορούσε πάντως νὰ υποθέσει κανεὶς ὅτι πρόκειται γιὰ τμῆμα μιᾶς πραγματικῆς ἐπιστολῆς μεταξύ δασκάλων, σύγχρονων τοῦ Ζυγομαλά. Σε μιὰ τέτοια περίπτωση τὸ ἀρχικὸ κείμενο θα μπορούσε κάλλιστα νὰ ἔχει γραφτεῖ στὴ δημῶδη καὶ ἡ μετάφραση τοῦ σε λόγια γλῶσσα νὰ ἔγινε γιὰ νὰ εἶναι σε θέση ὁ Crusius νὰ κατανοήσῃ τὸ δημῶδες κείμενο, εἴτε γιὰ διδακτικούς σκοποὺς (που συνδέονται με τὴν δράση τοῦ Ζυγομαλά στὴν Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία).

Τὸ παράδειγμα αὐτὸ εἶναι, νομίζω, διαφωτιστικὸ γιὰ τὶς δυσκολίες που συνδέονται με τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ κειμενικοῦ υλικοῦ. Τα βασικὰ ἐρωτήματα που πρέπει νὰ ἀπαντηθοῦν εἶναι τὰ ἐξῆς:

- α) πρὸς ποια κατεύθυνση ἔχει γίνῃ ἡ ἐνδογλωσσικὴ μετάφραση;
- β) μπορούμε νὰ ἐντοπίσουμε τυχόν πρότυπα ἢ πηγές τοῦ λογιου κειμένου;

Τὰ δυο ἐρωτήματα εἶναι ἀλληλένδετα· ἀν ἡμᾶσταν σε θέση νὰ δείξουμε ὅτι τὸ λόγιο κείμενο προέρχεται ἀπὸ κάποια προγενέστερη (βυζαντινὴ) συλλογὴ ἐπιστολῶν θα μπορούσαμε κάλλιστα νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι ἡ ἐνδογλωσσικὴ μετάφραση ἔγινε ἀπὸ τὴν λόγια πρὸς τὴν δημῶδη. Τέτοιου εἶδους μεταφράσεις εἶναι πολὺ συνηθισμένες ἀπὸ τὸν 16ο αἰ. καὶ μετὰ⁷⁸ καὶ συνδέονται με τὴν ἐισχώρηση τῆς δημῶδους σε ὅλο καὶ περισσότερους τομείς τῆς παραγωγῆς γραπτοῦ λόγου στὶς νέες ἱστορικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες.

⁷⁷ Ὁ ἴδιος ὁ Crusius ἐπιδίωξε τὴν ἐλάχιστη δυνατὴ ἐπέμβαση διορθώνοντας τὸ διατελεῖς σε διατελεῖ στὴν Turcograecia.

⁷⁸ Βλ. σχετικὰ Ἡ. Eideneier, “Die Metaphrase als Wechsel der Stilstufe in byzantinischen und post-byzantinischen Texten”, *Göttinger Beiträge zur Byzantinischen und Neugriechischen Philologie*, 1, (2001), 27-45.

Θα προσπαθήσω στην συνέχεια μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα να καταδείξω τα προβλήματα που συνδέονται με την ανάλυση των *Θεματοεπιστολών* χωρίς να είμαι σε θέση ακόμη να δώσω απαντήσεις σε όλα τα ερωτήματα και να καλύψω όλες τις πλευρές του ζητήματος. Σκοπεύω να προσφέρω πλήρη σχολιασμό όλων των *Θεματοεπιστολών* σε μια μελλοντική κριτική έκδοση.

Για τουλάχιστον μια θεματοεπιστολή (αρ. 46, σελ. 42 του χειρογράφου = αρ. 47, σελ. 363 στην *Turcograecia*) έχω καταφέρει να εντοπίσω το πρότυπο στο οποίο βασίζεται το λόγοιο κείμενο:

τέτοια εἶνε ἡ τροφή τῶν σύρων), ὅτι |² κάμνει τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἀλισμονοῦσι, |³ καὶ συγγενεῖς καὶ φίλους, ὡς λέγουσι, καὶ εἶνε. |⁴ καὶ ἔβλεπε πῶς ε. μῆνες τώρα δὲν μᾶς |⁵ ἐχαιρέτησες μὲ γραφὴν σου. |⁶ καὶ μάλιστα ὁποῦ σοῦ ἔδωκ(εν) ἡ φύσις |⁷ νὰ γράφης καὶ ἐπιστολαῖς, ὅχι μόνον |⁸ εἰς χρεῖαν, ἀλλὰ καὶ διὰ νὰ φαίνεσε. |⁹ ἀλλὰ ἂν ἐσὺ εἶσαι γερός, καὶ τὰ χρυσὰ παιδιὰ, καὶ ἡ καλὴ μάνα αὐτῶν, |¹⁰ σώνει μας καὶ τοῦτο.

τοιαύτη ἐστὶν ἡ τῶν σύρων τρυφή, ὅτι |² συγγεν(ῶν) τε καὶ φίλ(ων) ἀμνήμονας τοὺς ἀ(νθρώπ)ους ποιεῖν, |³ οὕτω γὰρ λέγεται καὶ πιστεύεται. |⁴ ἰδοὺ εὖς. μὴν οὕτωσι, ἐξότου |⁵ ἡμᾶς οὐ προσεφώνησας, καὶ |⁶ ταῦτα οὕσης τῆς φύσεώς σου εἰς τὸ |⁷ ἐπιστέλλειν, οὐ μόνον πρ(ὸς) ἀνάγκην, |⁸ ἀλλὰ καὶ πρὸς φιλοτιμίαν καὶ ἐπίδειξιν. |⁹ ἀλλὰ μὴν, εἴπερ ὑγιῶς ἔχεις, |¹⁰ αὐτ(ὸς) καὶ τὰ χρυσὰ σου παιδιὰ, |¹¹ καὶ ἡ καλλιπαις μ(ήτ)ηρ αὐτ(ῶν), ἀρκεῖ ἡμῖν.

2 ποιεῖν: ποιεῖ στην *Turcogr.* **10** τὰ χρυσὰ σου: υπογραμμισμένο από τον Crusius

Το λόγοιο κείμενο έχει στενή σχέση με την επιστολή αρ. 23 του Συνέσιου του Κυρηναίου (4ος-5ος αι. μ.Χ.):⁷⁹

23. Διογένει

Diogeni consobrino, Cyrene in Syriam, post ep. 134.

Τοιοῦτον ἐστὶν ἡ Σύρων τρυφή· καὶ συγγενῶν καὶ φίλων ἐπιλήσμονας ἀποδείκνυσι· μὴν γὰρ οὕτωσι πέμπτος, ἀφ' οὗ γράμμασιν ἡμᾶς οὐκ ἠσπάσω, καὶ ταῦτα δούσης σοι τῆς φύσεως οὐ μόνον πρὸς χρεῖαν ἀλλὰ καὶ πρὸς ἐνδειξιν καὶ φιλοτιμίαν ὑπαγορεύειν ἐπιστολάς. ἀλλ' ἂν αὐτὸς ὑγίαινοις καὶ τὰ χρυσὰ παιδιὰ καὶ ἡ καλλιπαις μήτηρ αὐτῶν, ἡμῖν καὶ τοῦτο ἄλις ἔχει.

Το λόγοιο κείμενο της θεματοεπιστολής αποτελεί στην ουσία παράφραση του πρωτότυπου με διατήρηση (*σύρων τροφή, μὴν πέμπτος, φιλοτιμίαν, χρυσὰ παιδιὰ, καλλιπαις μήτηρ*) ἢ τροποποίηση (*ἐνδειξιν ≈ ἐπίδειξιν, οὐ ἠσπάσω ≈ οὐ προσεφώνησας*) του λεξιλογίου και κάποιες προσθήκες (*οὕτω γὰρ λέγεται καὶ πιστεύεται*). Καθώς οι *Επιστολές* του Συνέσιου ήταν εξαιρετικά δημοφιλείς κατά την βυζαντινή

⁷⁹ Το κείμενο παρατίθεται εδώ από την έκδοση του A. Garzya, *Synesii Cyrenensis Epistolae* [Scriptores Graeci et Latini], Ρώμη 1979, σελ. 41.

ντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο,⁸⁰ είναι δύσκολο να διευκρινίσουμε αν η παράφραση αυτή είναι *ad hoc* δημιουργία του Ζυγομαλά ή προέρχεται από κάποιο κλάδο της χειρόγραφης παράδοσης. Αυτό που έχει σημασία για την παρούσα συζήτηση είναι ότι οι *Επιστολές* του Συνέσιου του Κυρηναίου αποτελούν οργανικό τμήμα της “μίμησης” στα πλαίσια της βυζαντινής επιστολογραφίας. Απηχήσεις των επιστολών του Συνέσιου (ή μοτίβων που απαντούν σε αυτές) έχουν εντοπιστεί στα έργα πολλών βυζαντινών συγγραφέων του 11ου-14ου αι.⁸¹ Οι διακειμενικές σχέσεις της βυζαντινής επιστολογραφίας και παλαιότερων αττικιστικών κυρίως προτύπων είναι δαιδαλώδεις και αντιστέκονται στην ανάλυση από μη “μυημένους” ερευνητές⁸² για τον λόγο αυτό δεν θα προχωρήσω στο σημείο αυτό σε περαιτέρω ανάλυση της σχέσης της λόγιας μορφής της θεματοεπιστολής και του προτύπου της. Αυτό που μας ενδιαφέρει είναι ότι ο Ζυγομαλάς στην περίπτωση αυτή χρησιμοποιεί ένα κείμενο που είναι ενταγμένο στην βυζαντινή παράδοση της επιστολογραφίας ως πρότυπο μιας επιστολής, την οποία προφανώς ακολουθώντας μεταφράζει⁸³ στην δημώδη. Αυτό που έχει προτεραιότητα στο συγκεκριμένο παράδειγμα είναι το λόγιο κείμενο· η δημώδης μετάφραση έχει γίνει είτε στα πλαίσια της διδακτικής δραστηριότητας του Ζυγομαλά στην Κωνσταντινούπολη είτε ως δείγμα γραφής στην πρώιμη νεοελληνική για λογαριασμό του Crusius.

Αυτό που είναι βέβαιο είναι ότι σε πολλές από τις *Θεματοεπιστολές* απαντούν πολλοί από τους γνωστούς τόπους της βυζαντινής επιστολογραφίας όπως: η μακρά σιγή του αλληλογράφου, η κατηγορία του τεμπέλη επιστολογράφου, η μεγάλη χαρά για την παραλαβή της επιστολής, το πρόβλημα του κατάλληλου αγγελιοφόρου ή η

⁸⁰ O Garzya, *Synesii Epistolae*, σελ. viii-xxxii απαριθμεί 260 χειρόγραφα του 11ου-18ου αι.

⁸¹ Βλ. σχετικά την εισαγωγή του D. Roques στην έκδοση των επιστολών στην σειρά *Belles – Lettres* όπου και η σχετική βιβλιογραφία: A. Garzya – D. Roques, *Synésios de Cyrène*, Tome II Correspondence, *Lettres I-LXIII*, Παρίσι 2000, σελ. XIV-XV. Έναν πλήρη κατάλογο όλων των σχετικών παραθεμάτων προσφέρει ο Garzya, *Synesii Epistolae*, σελ. 319-330.

⁸² Για ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα σχετικής ανάλυσης βυζαντινών επιστολών πβ. την μονογραφία της Φ. Κολοβού για τις επιστολές του Μ. Χωνιάτη: Φ. Κολοβού, *Μιχαήλ Χωνιάτης: συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του*, *Το corpus των επιστολών* [Ακαδημία Αθηνών. Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας. Πονήματα. Συμβολές στην έρευνα της ελληνικής και λατινικής γραμματείας 2], Αθήνα 1999.

⁸³ Εντύπωση προκαλεί βέβαια η μετάφραση στον στ. 1 του *ή τῶν σύρων τρυφή* ως *ή τροφή τῶν σύρων*. Είναι μάλλον απίθανο να αγνοεί ο Ζυγομαλάς την σημασία της λέξης *τρυφή* (“νωθρότητα”) και τον παροιμιακό χαρακτήρα της φράσης (βλ. σχ. τα σχόλια στην έκδοση A. Garzya – D. Roques, *Synésios de Cyrène*, σελ. 119) και να την αποδίδει για τον λόγο αυτό ως *τροφή*. Είναι πολύ πιθανότερο να πρόκειται για ένα λάθος βιασύνης ή απροσεξίας· πβ. και την περίπτωση του γάγαθδς στην επιστολή αρ. 54 πιο πάνω. Η συνολική εικόνα του χειρογράφου ενισχύει αυτή την άποψη και δείχνει ότι ο Ζυγομαλάς μάλλον δεν αφιέρωσε πάρα πολύ χρόνο για να ετοιμάσει το υλικό αυτό για τον Crusius.

συγγραφή επιστολής ως “νίκη” επί ενός αντιπάλου.⁸⁴ Περιοριζόμαστε εδώ σε ένα παράδειγμα από την τελευταία κατηγορία (αρ. 27, σελ. 32 του χειρογράφου = αρ. 28, σελ. 356 στην *Turcograecia*):

ἐδέχτικα τ(ήν) γραφήν σου χαρούμενος |² ἔσοντας καὶ πολὺς καιρὸς ἔνε ὅπου |³ με γραφήν σου δὲν μᾶς ἐχαιρέτισες. |⁴ τὸ λοιπὸν διαβάζοντάς τήν, ἐπαίνεσα |⁵ τὴν ἀρετὴν ὅπου ἔχεις, εἰς τὰ λόγια, |⁶ καὶ τὴν χάριν τὴν ἀθηναϊκὴν. |⁷ ἤξεύροντας καὶ τοῦτο καλὰ, ὅτι εἰς (τὴν) |⁸ ὁμορφίαν τῶν ἐπιστολ(ῶν) ἐνίκησές με. |⁹ γράφε λοιπ(ὸν) ἔτζι πάντα, καὶ νίκα με. |¹⁰ ἤξευρε δὲ, ὅτι ὅταν μου γράφεις χαίρομαι, |¹¹ καὶ εἰς τὸ αὐτὸ πάλιν, λυποῦμαι, |¹² ζητῶντ(ας) μου νὰ σοῦ ἀπολογηθῶ, |¹³ πρὸς ἐκεῖνα ποῦ γράφεις. |¹⁴ Διότι τί ἤθελα ἤξεύρω ἐγὼ νὰ εἰπῶ |¹⁵ πρ(ὸς) μίαν γραφ(ήν) τεχνικ(ήν), καὶ εἰς τὴν ὁποίαν |¹⁶ ἡ γλῶσσα μου, δὲν ἔνε συνειθισμένη. |¹⁷ τὸ λοιπὸν διὰ νὰ μὴν πολυλογῶ. |¹⁸ γράφε ἐσὺ πλέον συχνά, καὶ νίκα με.

χαίρ(ων) ἐδεξάμην τὰ σὰ γράμματα. |² πολλοῦ χρόνου παριππευκός(ος), |³ ἐξότουπερ διὰ γραμμάτ(ων) ἡμῶν οὐκ ἠσπάσω. |⁴ ἀναγνοὺς τοίνυν ταῦτα, ἐθαύμασά σου |⁵ τὴν ἐπὶ τοῖς λόγοις ἠδύτητα, καὶ |⁶ χάριτα τὴν ἀττικὴν. |⁷ εἰδὼς μέντοι τοῦτο ἀκριβῶς, ὅτι |⁸ ἐπὶ τῷ τῶν ἐπιστολ(ῶν) κάλλει νενίκημαι ὑπὸ σοῦ. |⁹ οὕτως αἰεὶ τοίνυν γράφε καὶ νίκα. |¹⁰ ἴσθι δ' ὅτι πρ(ὸς) ἡμᾶς ἐπιστέλλοντός σου |¹¹ χαίρω κατ' αὐτὸ καὶ ἀνιῶμαι. |¹² ἀποκριθῆναι ἀπαιτούμενου, |¹³ πρὸς ἃ γράφεις. |¹⁴ τί γὰρ εἰδείην ἂν εἰπεῖν, πρ(ὸς) ἐπιστολ(ήν) |¹⁵ οὕτως ἀττικίζουσας, καὶ πρ(ὸς) ἦν |¹⁶ ἡ γλῶττα μου οὐκ ἐθάς ἐστι φθέγγεσθαι. |¹⁷ τοιγαροῦν ἵνα μὴ μακρηγορῶ, |¹⁸ συνεχέστερον αὐτὸς γράφε, καὶ νίκα ἐμέ.

Δεν ἔχω εντοπίσει ως τώρα κάποιο πρότυπο για το λόγιο τμήμα αυτής της θεματοεπιστολής πέρα από κάποια μεμονωμένα παράλληλα σε επιστολές του Λιβάνιου· η περαιτέρω έρευνα είναι μάλλον βέβαιο ότι θα φέρει αποτελέσματα, καθώς ο θαυμασμός για το “αττικό” ύφος της επιστολής που έχει λάβει κανείς και η διατύπωση δικαιολογιών για την αδυναμία απάντησης στο ίδιο επίπεδο ύφους είναι μάλλον συνηθισμένοι τόποι της βυζαντινής επιστολογραφίας. Και στην περίπτωση αυτή πρέπει να δώσουμε προτεραιότητα στο λόγιο κείμενο, ιδιαίτερα μάλιστα αν λάβουμε υπόψη μας όσα έχουμε αναφέρει πιο πάνω για τις απόψεις περί της διαλέκτου των Αθηνών του 16ου αι. Το να επαινεί κάποιος την *χάριν τὴν ἀθηναϊκὴν* (στ. 6) μιας επιστολής που έχει λάβει έχει νόημα μόνο αν πρόκειται για μετάφραση του *χάριτα τὴν ἀττικὴν* ενός λόγιου κειμένου που αποτελεί άσκηση στα πρότυπα της βυζαντινής επιστολογραφίας.

Πλάι σε αυτούς τους τύπους επιστολών βρίσκουμε όμως και επιστολές με καθαρά πρακτικό περιεχόμενο όπως ἡ ακόλουθη (αρ. 48, σελ. 43 του χφ = αρ. 48, σελ. 363-4 της *Turcograecia*):

Δὲν ἐμπόρῃσα ἀφοῦ ἔγραψες νὰ μιλήσω με |² τὸν πετρ(ὸν), διὰ τὴν δουλείαν σου. διατι ἀπὸ τρεῖς |³ μῆνες καὶ ἐδῶ, λείπει εἰς τὸ

ἐξοῦ μοι ἐπέσταλκας, οὐκ ἠδυνήθην ἐντυχ(εῖν) τῷ (δεῖνα). |² περὶ τῶν σ(ῶν), ἐπεὶ τρίτ(ος) ἤδη μῆν οὕτοσί, |³ ἀφοῦ ἔς

⁸⁴ Βλ. σχετικὰ και ως αφετηρία Η. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur*, σελ. 214-233.

ναύπλιον. |⁴ μετὰ δὲ τοὺς ἀν(θρώπ)ους τοῦ σπητιῦ του ὄλους ἐμίλησα. |⁵ καὶ εἶπασί μου, ὅτεινε πράγμα εὐκολον νὰ γένη. |⁶ ὅταν ἔλθῃ δὲ ἐκεῖνος, ἐλπίζω νὰ κάμει |⁷ μεταχαρᾶς πᾶσα πράγμα διὰ λόγου σου. |⁸ διατὶ εἶναι καλὸς ἀν(θρώπ)ος. καὶ ὅσον διὰ τοῦτο, |⁹ μὴν ἔχεις καμίαν ἔννοιαν. ἀν ἄλλο τίποτες |¹⁰ εἶνε ὅποῦ νὰ χρειάζεσε ἀπὸ ἐμᾶς, ὅποῦ |¹¹ καὶ ἐμεῖς νὰ ἐμποροῦμεν, γράφε μας |¹² θαρετὰ. διατὶ θέλεις μᾶς εὐρη ἐτοίμους |¹³ εἰς πᾶσα πράμα, διὰ νὰ σοῦ κάμομ(εν) χάριν.

ναύπλιον ἀποδημεῖ. |⁴ πᾶσι δὲ τοῖς οἴκοι αὐτοῦ ἐνέτυχον. |⁵ οἱ δ' εἶπον μοι ῥάδιον τουτὶ γενέσθαι. |⁶ κάκεινου δ' ἐπανελθόντ(ος), πάντα σοῦ γ' |⁷ ἔνεκ(εν) ἀσμένως οἶομαι ἐκτελέσαι. |⁸ ἐπει ἀγαθὸς ἀνὴρ ἐστι. περὶ οὗν τούτου |⁹ μὴ σοι μελέτω. ἀν δ' ἕτερόν τι δέη τ(ῶν) |¹⁰ παρ' ἡμῖν, ὧν ἐσμὲν δυνατοί, |¹¹ θαρρῶν μῆνυε. ἐν παντὶ γὰρ ἐτοίμους |¹² ἡμᾶς εὐρήσεις, ὥστε σοι χαρίζεσθαι.

Εδῶ ἔχουμε νὰ κάνουμε μάλλον με μια ἐπιστολὴ γραμμὴν ἐν τῇ πρώιμῃ νεοελληνικῇ ἢ ἐν τῇ ὁποίᾳ μεταφράζεται σε λόγια γλῶσσα. Ἡ ἀναφορὰ ἐν τῷ Ναύπλιῳ (στ. 3) μας ἐπιτρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ κάποια ἐπιστολὴ ποὺ στάλθηκε (ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο;) ὡς ἀπάντησι ἐπὶ τῷ Ζυγομαλά γιὰ κάποια ὑπόθεσί του. Στὴν μετὰ τὴν ἀπόφραση ἐν τῇ γλῶσσᾳ τὸ ὄνομα τοῦ ἀνθρώπου ποὺ πρέπει νὰ ἐντοπιστεῖ ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ μιὰ ἀντωνυμία (τὸν πέτρον στ. 2 τῶ (δεῖνα) στ. 1).⁸⁵ Ἡ ἀναζήτησι προτύπου γιὰ τὸ λόγιον κείμενον νομίζω ὅτι περιττεύει ἐνῶ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς μας θυμίζει ἐντόνα σύγχρονές μας καταστάσεις καὶ συνήθειες.⁸⁶

Ἀς συνοψίσουμε σύντομα ὅσα ἔχουμε πεῖ ὡς τώρα γιὰ τὴν προέλευσι τῶν *Θεματοεπιστολῶν*. Στὸ ἐρώτημα τῆς δημιουργίας τοῦ χειρογράφου μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι ὅτι αὐτὸ δημιουργήθηκε γιὰ λογαριασμὸν καὶ κατόπιν παραγγελίας τοῦ Crusius, με σκοπὸν νὰ τὸν διευκολύνει ἐν τῇ ἐκμάθησι τῆς πρώιμης νεοελληνικῆς γλῶσσας. Ὁ Ζυγομαλάς μεταφράζει ἐν τῇ δημῶδι γλῶσσᾳ λόγια βυζαντινὰ πρότυπα ἐπιστολῶν καὶ συμπληρῶναι ταυτόχρονα τὸ υλικὸν τοῦ μετὰ τὴν ἀπόφρασι ἐν τῇ γλῶσσᾳ ἐπιστολῶν με πρακτικὸν περιεχόμενον, γραμμῶν ἐν τῇ δημῶδι γλῶσσᾳ. Κάποιες ἐπιστολές ἔχουν σύγχρονον, παραινετικὸν ἢ διδακτικὸν περιεχόμενον καὶ πρέπει νὰ ἀναλυθῶν περισσότερο.

Μία προκαταρκτικὴ καὶ ὄχι ἐξαιρετικὰ ἐκτεταμένη ἐρευνα καταλόγων χειρογράφων ἔχει ἀποδώσει μόνον ἓνα ἀκόμη, μάλλον μεταγενέστερον χειρόγραφον τῶν

⁸⁵ Στὸν χειρόγραφον χρησιμοποιεῖται μιὰ συντομογραφία ποὺ μοιάζει με μέγαλον κεφαλαῖον Δ.

⁸⁶ Πβ. καὶ τὴν ἐπιστολὴν ἀρ. 26, σελ. 31 τοῦ χειρογράφου = 27, σελ. 356 ἐν τῇ *Turcograecia* ὅπου γίνεται ἀναφορὰ ἐν τῷ ἰταλικῷ πανεπιστήμιῳ τῆς Πάντοβα, προσορισμὸν πολλῶν λογίων ἐν τῇ ἐποχῇ τῆς Τουρκοκρατίας (παραθέτομε ἐδῶ μόνον τὸν δημῶδες κείμενον): ἔλαβα τὴν γραφήν σου ἀπὸ τὸν (δεῖνα) τὸν φίλον μας |² καὶ τὸν συμαθητὴν μας. καὶ ἐχάρικα πολλὰ |³ μέρος ὅτι ἔμαθα πῶς ἀπέλαυσε τὴν |⁴ ἀληθινὴν παιδείαν τῶν γραμμάτων εἰς τὴν πάδουβαν, καὶ ὅτι κάμνεις καὶ |⁵ καρπὸν, ἄξιον τοῦ γένους τῶν γραικ(ῶν). |⁶ ὑγίαινε. καὶ ὡσὰν σὲ ἐνθυμοῦμε ἐγὼ, |⁷ ἐνθύμου καὶ σὺ ἐμένα.

“Θεματοεπιστολών”.⁸⁷ είναι βέβαιο ότι υπάρχουν πάμπολλα χειρόγραφα “επιστολικών τύπων” από το υλικό των οποίων άντλησε ο Ζυγομαλάς.⁸⁸

Καθώς η σχετική έρευνα συνεχίζεται περιορίζομαι εδώ στην διατύπωση των θεμάτων που θα καλύψει η μελλοντική έκδοση των “Θεματοεπιστολών”:

- α) μια κωδικολογική μελέτη του χειρογράφου, η οποία θα μας επιτρέψει να βγάλουμε συμπεράσματα για τον τρόπο εργασίας του Ζυγομαλά, την σειρά με την οποία έγραψε το λόγιο και το δημώδες κείμενο και την κατεύθυνση της ενδογλωσσικής μετάφρασης
- β) την αναζήτηση άλλων χειρογράφων που περιέχουν κάποιες ή όλες τις επιστολές
- γ) την ταύτιση μοτίβων, τόπων και παράλληλων χωρίων στις επιστολές σε λόγια γλώσσα
- δ) την γλωσσική περιγραφή και ανάλυση των επιστολών σε δημώδη γλώσσα
- ε) την ένταξη των Θεματοεπιστολών στην διδακτική πρακτική του 16ου αι. Μήπως πρόκειται όντως για ασκήσεις θεματογραφίας, παρόμοιες με την σημερινή πρακτική της μετάφρασης από την νέα ελληνική στην αρχαία (ευθύ - αντίστροφο);

* * *

Το χειρόγραφο έφτασε όπως έχουμε πει στο Tübingen το 1579 και εκδόθηκε στην *Turcograecia* το 1584. Ο Crusius μάλλον συνέλαβε την ιδέα για την δημιουργία της *Turcograecia* την περίοδο μεταξύ των ετών 1580 - 1581⁸⁹ και περιέλαβε σε αυτή ένα μεγάλο μέρος του υλικού που είχε λάβει από την Κωνσταντινούπολη, μεταξύ των οποίων και τις Θεματοεπιστολές. Η κάθε θεματοεπιστολή συνοδεύεται από λατινική μετάφραση, όπως έχουμε αναφέρει, η οποία επιτρέπει την πρόσβαση στο περιεχόμενο του κειμένου και σε όσους από τους σύγχρονους του Crusius ουμανιστές δεν διέθεταν τις απαιτούμενες γνώσεις αρχαίων ελληνικών.

⁸⁷ Βιβλιοθήκη της Βουλής, αρ. 57, βλ. Σ. Λάμπρος, *Νέος Ελληνομνημων* 3 (1906) 121· δεν έχω προβεί ακόμη σε αυτοψία του χειρογράφου, το οποίο ο Λάμπρος χρονολογεί στον 17ο -18ο αι. και στον οποίο σύμφωνα με τον ίδιο το δημώδες και το λόγιο κείμενο είναι γραμμένα το ένα μετά το άλλο και όχι σε δύο στήλες. Πριν χρησιμοποιηθεί σε μια μελλοντική έκδοση των Θεματοεπιστολών θα πρέπει βέβαια να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να πρόκειται για αντιγραφή της έκδοσης στην *Turcograecia*. Πβ. και βλ. Perentidis, *Théodose Zygomas*, σελ. 51.

⁸⁸ Δεν έχω επίσης ακόμη καταφέρει ακόμη να εντοπίσω άλλες αναφορές στον όρο “Θεματοεπιστολαί” στα συμφραζόμενα της διδακτικής πρακτικής τον 16ο αι. (ή έστω μεταγενέστερης ή προγενέστερης περιόδου).

⁸⁹ Βλ. σχετικά Toufexis, *Das Alphabetum*, σελ. 104.

Παραθέτουμε στην συνέχεια την μετάφραση της θεματοεπιστολής αρ. 55, σελ. 366 της *Turcograecia* (πβ. το κείμενο του χειρογράφου εδώ πιο πάνω, σελ. 19):

Facere non possum (doctissime studiorum Graecorum apud Lausannates Professor, Aemyli Porte) *quin' eam: cum tantam gentis Graecae, in studio literarum et virtutis video negligentiam. At si bonus et studiosissimus ille N. diligentiam remisit: quanto magis ad studia segnes erunt alii, qui natura sunt socordes? Itaque ego, nec quid dicam, habeo nec medicinam invenire possum tanto malo. Tantum, potentissimum Dei numen faxit: ut nos, quod optimum est, cognoscamus: nec ulla negligentia praetermittamus, quin fortiter ad nos trahamus.*

Η μετάφραση ακολουθεί πιστά το (λόγιο) κείμενο με μια σημαντική όμως προσθήκη: ο Crusius προσφωνεί τον Αιμίλιο Πόρτο, καθηγητή αρχαίων ελληνικών στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης,⁹⁰ με τον οποίο (και τον πατέρα του Φραγκίσκο) ο Crusius είχε ανταλλάξει επιστολές ήδη από το 1580.⁹¹ Μέσω της μετάφρασης της θεματοεπιστολής στην επιστημονική γλώσσα της εποχής, τα λατινικά, ο Crusius εκφράζει και ο ίδιος την λύπη του για την κατάντια τοῦ γένους τοῦ ἑλληνικοῦ – όπως αυτή έχει διατυπωθεί από τον Ζυγομαλά – σε έναν συνάδελφό του ουμανιστή, ο οποίος όμως είναι ελληνικής καταγωγής. Ο Πόρτος διαπρέπει στις ελληνικές σπουδές την εποχή αυτή, χωρίς αμφιβολία από την οπτική του Crusius επειδή ζει στο εξωτερικό, εκτός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Ο Crusius ακολουθεί την ίδια πρακτική στην λατινική μετάφραση και άλλων θεματοεπιστολών, στις οποίες προσφωνεί άλλους συναδέλφους του καθηγητές διαφορών ειδικοτήτων σε άλλα πανεπιστήμια του γερμανόφωνου χώρου. Με την επιλογή του αυτή ο Crusius μεταφέρει ένα κείμενο που δημιουργήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και ακολουθεί κατά ένα μέρος βυζαντινά πρότυπα στο δικό του, ουμανιστικό κόσμο ιδεών και τον κύκλο των ομοϊδεατών του. Σε αυτούς απευθύνεται εξάλλου και η *Turcograecia* και τα δικά τους ιστορικά ενδιαφέροντα προσπαθεί να καλύψει.⁹²

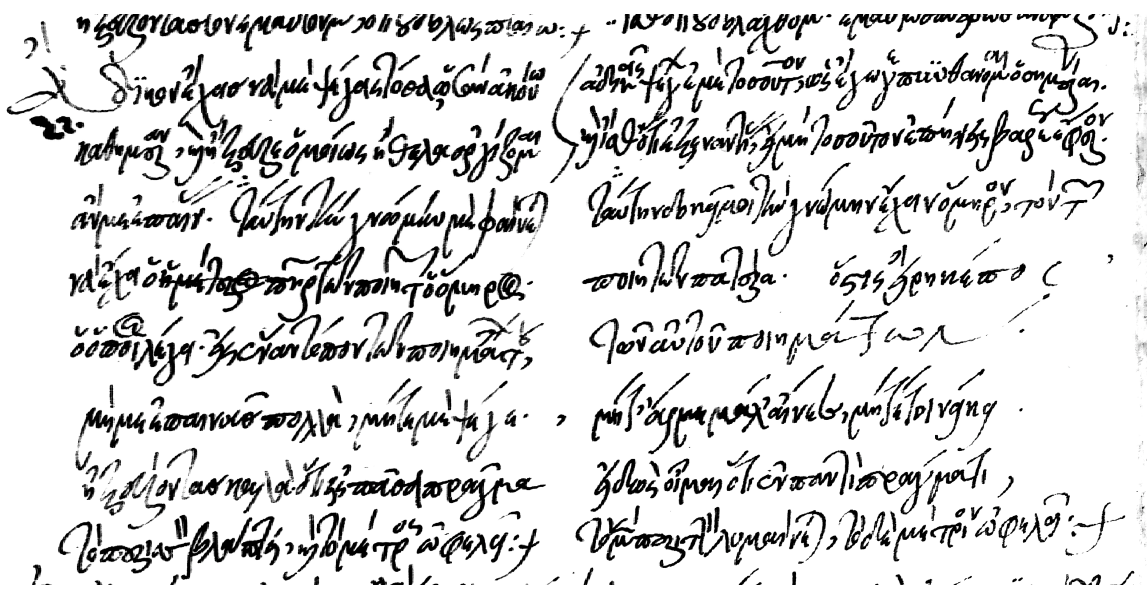
Μια παρόμοια νοοτροπία του Crusius απέναντι αυτή την φορά όμως στην αρχαιοελληνική παράδοση δείχνει και η ακόλουθη επέμβαση του στο κείμενο της θεματοεπιστολής αρ. 22, σελ. 29 του χειρογράφου = αρ. 22, σελ. 354 της *Turcograecia*:

ἄδικον ἔχεις νὰ μὲ φέγεις τόσα, ὡσὰν ἀκούω ² καθημέραν, καὶ ἤξευρε ὁμοίως	ἀδικεῖς φέγ(ων) ἐμὲ τοσοῦτον, ὡς ἔγωγε πῦνθάνομαι ὁσημέραι. ² καὶ ἴσθι ὅτι ἐξένα-
---	---

⁹⁰ Για τον Αιμίλιο Πόρτο και τον πατέρα του Φραγκίσκο βλ. Μ. Μανούσακας και Ν. Μ. Παναγιωτάκης, “Η φιλομεταρρυθμιστική δράση του Φραγκίσκου Πόρτου στη Μόδενα και στη Φερράρα και η δίκη του από την ιερά εξέταση της Βενετίας (1536-1559)”, *Θησαυρίσματα* 18, (1981), 7-118.

⁹¹ Βλ. σχετικά Τουφεξής, *To Alphabetum*, σ. 123 και Toufexis, *Das Alphabetum*, 40-43.

⁹² Η *Turcograecia* δεν είχε πάντως κάποια σημαντική εκδοτική επιτυχία, βλ. Toufexis, *Das Alphabetum*, σελ. 49.

Εικ. 1: Παρέμβαση του Crusius στο κείμενο του Ζυγομαλά με διαγραφή της λέξης *ήμετερος*.

Ο Crusius διαγράφει (βλ. εικόνα 1) στον στ. 3 το *ήμετερος* στην φράση *ὁ ἡμέτερος πατήρ τῶν ποιητῶν* του Ζυγομαλά, το οποίο εξάλλου δεν υπάρχει στο λόγιο κείμενο της θεματοεπιστολής (*τὸν τῶν ποιητῶν πατέρα*, στ. 3-4). Η διόρθωση αυτή εκφράζει ως ένα βαθμό τα “δασκαλιστικά” αντανακλαστικά του Crusius και την απαίτησή του για “ακριβή” μετάφραση· είναι όμως σαφές ότι με την παρέμβαση του αυτή “αρνείται” στην ουσία στον Ζυγομαλά (ή σε οποιονδήποτε φυσικό ομιλητή της ελληνικής της εποχής του) το αποκλειστικό “δικαίωμα” στο κλασικό παρελθόν και την διεκδίκηση μιας ιδιαίτερης σχέσης με τον Όμηρο (όπως αυτή διατυπώνεται από την χρήση της κτητικής αντωνυμίας *ήμετερος*). Για τον Crusius, που είχε μάλιστα συντάξει το πρώτο πλήρες ερμηνευτικό υπόμνημα στο έργο του Ομήρου στον γερμανόφωνο χώρο,⁹⁴ ο Όμηρος αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της ουμανιστικής παράδοσης και κοινό αγαθό όλων των “φιλελλήνων” μελετητῶν της αρχαιοελληνικής γραμματείας.

Η προσπάθειά μας για μια πρώτη ανάλυση του κειμένου των Θεματοεπιστολών, το οποίο κινείται μεταξύ βυζαντινής και πρώιμης νεοελληνικής παράδοσης, εντάσσονται στην συζήτηση για τις πρώιμες καταβολές της νεοελληνικής πεζογραφίας και

⁹³ T.W. Allen, *Homeri Ilias*, τόμ. 2-3. Οξφόρδη 1931:

⁹⁴ Βλ. H. Cancik, “Crusius contra Frischlinum. Geschichte einer Feindschaft”, στο S. Holtz και D. Mertens (εκδ.), *Nicodemus Frischlin: (1547-1590). Poetische und prosaische Praxis unter den Bedingungen des konfessionellen Zeitalters*, Στουτγκάρδη 1999, 261-95.

γενικότερα της ιστορίας της εξέλιξης του νεοελληνικού γραπτού λόγου. Πολλά σχετικά ερωτήματα παραμένουν ακόμη ανοιχτά, η συμβολή μας όμως ελπίζουμε πως καταδεικνύει τον σημαντικό ρόλο που έπαιξε η συγγραφική δραστηριότητα του Θεοδόσιου Ζυγομαλά στην πορεία αυτή.

